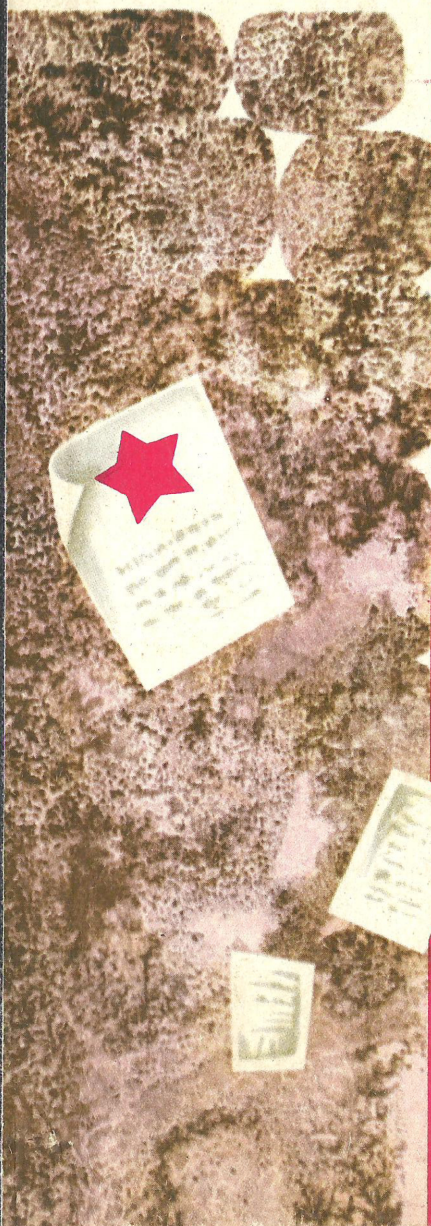

ПРОБУДЖЕНЕ ТАРАС МИГАЛЬ МІСТО

ТАРАС МИГАЛЬ

ПРОБУДЖЕНЕ МІСТО

РОМАН

«Пробуджене місто» — це четвертий роман з циклу творів Тараса Мигала, в яких відображаються епізоди життя радянського Львова періоду німецько-фашистської окупації. В цьому романі читачів чекають зустрічі з патріотами-підпільниками, що вели запеклу боротьбу проти фашистських загартників.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Кінчалася календарна зима 1943 року, але до справжньої весни було ще далеко. Важкі бурульки льоду звисали над хідниками і змушували перехожих з осторогою поглядати вгору.

Минав двадцятий місяць німецько-фашистської окупації Львова.

Люди юрмилися перед наклеєними на мурах афішами в широких чорних облямітках і, прибравши сумовитого виразу, з радісним хвилюванням читали-перечитували повідомлення з головної квартири фюрера. «Битва за Сталінград закінчилася. Вірна своїй присязі 6-та армія під командуванням фельдмаршала Паулюса підлягла ворогові, одна дивізія протилетунської артилерії, дві румунські дивізії і один хорватський полк виконали свій обов'язок до останніх меж... Жертва не була даремна... Геройство солдатів 6-ї армії буде діяти як зразок...»

— Що правда, то правда, — бурмотів собі під ніс колишній власник лотереї «Біла виграє, чорна програє» Тит Люстерко, якому голосно, щоби й інші чули, Кривий Дзюник коментував кожне слово надрукованого німецькою та українською мовами повідомлення. — Зразок саме той, що треба.

Він узяв під руку Кривого й повів Казимирівською вниз.

— А вони, бач, німаки, ніби в кротячі нори позалазили. — Тит Люстерко вимахував руками, наче грівся. — Одразу й на душі посвітлішало, аж співати хочеться!

І він на повний голос забасував:

А вже весна, а вже красна
Із стріх вода капле,
Молодому батярові
Мандрівонька пахне...

— Замовкни, нарешті! — шикнув Дзюник. — Мені зараз не до жартів. Я думаю...

— Будемо знову щось мудрувати? — Тит зупинився, схопив друга за руку. — І я твій перший помічник?

— Помовч, кажу. Як прийде час, викладу. А тепер мовчки ходімо, щоб шафа не грала, муха не сідала й німець нося не втер. Уже й домівка наша...

Глибоко вдихнули знайомий і любий запах Центрального базару. Тут, на площі Базарній, у будинку № 2, тепер мешкав Дзюник.

Місто жило відлунням перемоги Радянської Армії, і щораз нові й нові вісті, чутки, здогади ширилися, кружляли, передавалися з уст в уста, сповнювали надіями серця людей. Дехто запевняв, що тепер окупанти присмирніють, а може, й заберуться геть.

Вийшов того дня в місто й Дем'ян Тисовський. Трохи сугулячись, він йшов повільно й статечно, велика торба з усіляким знаряддям тягнула руку вниз. Може, не стільки молоток, рубанок, різні долота та ключі, як десяток саморобних гранат-лимонок, які щойно отримав для своїх хлопців від Євстахія Поточняка.

Працював Євстахій на фабриці «Ойкус», що, як і майстерні в Янівському таборі смерті, виготовляла окремі деталі для німецької зброї. А оскільки відходи виробництва йшли на дерев'яні підшви, то в місті фабрику називали «Ойкус — дерев'яна підшва». Євстахій Поточняк прекрасно знав, яку основну продукцію виготовляє фабрика. Цей висококваліфікований слюсар, досвідчений революціонер, один з учасників I з'їзду КПЗУ і так званого святоюрського процесу, був направлений партією на підприємство саме для контролю за його роботою. Звичайно, не під власним прізвищем. Він і керував там невеличкою підпільною комуністичною групою робітників.

З Дем'яном товаришували здавна, разом виходили на першотравневі демонстрації за часів буржуазної Польщі, разом організовували страйки та маніфестації, разом несли 16 квітня 1936 року домовину застріленого поліцією безробітного Козака, перевертали трамваї, будували барикади на вулицях міста. Обидва тоді були поранені і тривалий час ховалися од жандармів та шпиків.

Було їм про що згадати під час коротких зустрічей. Але не для спогадів відвідували тепер один одного.

Цього разу зустрілися у свого давнього приятеля шевця Кокольовського, який мав майстерню на вулиці Генінга. Поточняк приніс лагодити свої потріскані черевики, а Ти-

совський взявся ремонтувати шевську машину, що гуркотіла, мов паровий млин. Обговорювали міські новини, викликані поразкою фашистських армій у Сталінградській битві, намічали заходи дальшої діяльності підпільної організації, якою керував Дністровий.

— Зараз обов'язково ваша група мусить посилити боротьбу проти німецьких окупантів і то в таких масштабах, щоб гітлерівці відчули це болісно.— Євстахій поклав руку на плече друга.— Таке рішення керівництва. З свого боку, ми допоможемо вам зброєю і, при необхідності, людьми. Ось і зараз приготували вам десять «лимончиків». Розширять боротьбу і інші групи, які підлягають нам. Не будемо сидіти склавши руки і ми, робітники «Ойкуса». Досить працювати на бошів. Підпустимо нашому підприємству червоного півника. Зробимо це влітку, коли дерево сухе і спалахне, як порох.

Тисовський ствердно хитав головою, його очі світилися теплою радістю.

— А коли ж нарешті об'єднаємо всі наші сили, численні підпільні групи в один міцний загін? — поцікавився, коли в їх розмові постала коротка пауза.— Коли вийдемо згуртованою масою на вулиці міста? Як у тридцять шостому, пам'ятаєш?

— Не пора зараз на спогади, сам розумієш, а справа об'єднання ведеться успішно. Чекаємо ще певних вказівок від штабу партизанського руху. Але впевнений, об'єднання всіх підпільних груп відбудеться незабаром,— з почуттям гордості мовив Поточняк.— А тим часом хай твої «студентики» покажуть, на що вони здатні.

— «Студентики» — це вже застаріла назва для нашої групи.— Дем'ян нібито образився.— Зараз вона поповнилась кількома бувалими підпільниками — робітниками і ремісниками. Маємо навіть одного справжнього лейтенанта Червоної Армії, який вирвався з Янівського концтабору, до речі, людина, що чудово знає військову справу. Сибіряк, ми зовемо його Руський.

— Знаю, знаю,— Поточняк рішуче жестом руки зупинив друга.— Сили наші зростають. Тепер важливо — посилити боротьбу,— наголосив удруге.— І поповнювати свої ряди певними людьми, які знають місцеву обстановку, відчують себе у Львові, як риба у воді. Грянуть події, і такі підпільники особливо пригодяться.

— Добре,— коротко відповів Тисовський.— Буде зроблено.

— Ще одна важлива справа. Колись я читав, що Паскаль зрівнював людей із стеблинками. Повіє вітер — і зламаються. Наші люди мусять знати, що вони не стеблинки, а дуби з міцним корінням у землі і могутнім верховіттям, що їм усе під силу... Маєш ще щось до мене? — запитав, піднімаючись з шевського стільця.

— Тільки одне. Чи продовжувати нам видавати газетку німецькою мовою?

— Обов'язково. Саме тепер, коли фашистам зм'якла, говорячи на личаківському жаргоні, рура, пропаганда німецькою мовою повинна дати бажані результати.

— А мені завжди здається, що цією справою займається у Львові ще якась підпільна організація, можливо, й німецька.

— Це було б знаменито. Слід вести вам дальші пошуки, ввійти у контакт з німецькими антифашистами, коли вони насправді є.— Євстахій задумався.— Але звідки в тебе таке переконання?

Тисовський помовчав хвилину. Видно, йому було важко про це говорити.

— Я все ще не можу начудуватись, як це звичайний львівський батяр вирятував мого сина з тюрми, і то у білий день, на німецькій військовій машині, пред'явивши оригінал есесівського документа.

— Маєш на думці Кривого Дзюника?

Дем'ян тільки потакнув головою.

— Як його справжнє прізвище? Остап ще досі не довідався?

— Згадав лише, що так називався один з керівників «нашої» соціал-демократії.

— Ганкевич? Вітик? Старосольський?

— Ні, якесь ніби «нічне» прізвище.

— Темницький?

— Темницький, так,— зрадів Тисовський.— Ти, бачу, всіх їх знаєш.

— Довелось зустрічатися. Намовляв виступати в тридцятих роках у єдиному антифашистському фронті. Відмовились.

Євстахій задумався, щось, видно, згадував.

— Старий Темницький тривалий час волоцюгував у Німеччині та Австрії,— мовив протяжно, потираючи

рукою зализини, що вже виразно вклинювались у колись буйне й щупке волосся.

— Молодий також. Остап згадував, що залишив він Німеччину після приходу до влади біснுவатого. Якийсь час жив у Кракові, а потім переїхав до Львова.

— З якою метою?

— Цього не знаю.

— Коли Остап познайомився з ним?

— В шиночку на площі Брестській, що звався «Оселедець на ланцюзі». Потім разом сиділи в одній камері тюрми, що на вулиці Лонського. Одного дня, коли син перебував в тифозній гарячці, Дзюник зник.

— Що ж, справа цікава, варто зайнятись нею. Може, ця ниточка приведе нас до великого клубка відкриттів. Усе, мій друже?

— Усе.

Попрошались з господарем, який упродовж їхньої розмови стукав молотком за перегородкою.

Тисовський зібрав своє знаряддя і вийшов першим. Перевісивши відремонтовані черевики через плече, незабаром подався за ним Євстахій.

Підняли голови й націоналісти всіх мастей. «Аж тепер без нас їм не обійтися. Нарешті незабаром вільну Україну проголосять. Може, вже й на цьому тижні...» — «Хотіли б, пане добродію! Я так думаю, що тільки на Явдохи. Вістун весни — вістун нашого державного життя. Німці, пане, завжди були ірраціоналістами, люблять символи». — «Не так воно просто, як ви гадаєте, магіструню мій. Ви не уявляєте, що то значить перевести всю державну машину на іншу колію. Запевняю вас, до великодня нічого й сподіватися». — «Слава богу, що воскресіння Христове цього року ранне!»

— Ще недавно той цибатий Козоріс, — розповідає під великим секретом новину Розалія Гукова своїй подрузі-сусідці з вулиці Сербської, — поліцай паршивий, що мого бідолашного Домінька на смерть видав, іде, було, вулицею, мов дідич, розштовхує людей, на ноги наступає, а нині, кумо, згорбився весь, та все бочком-бочком, потім муром ніби крізь пелену пролазить. Уздрів мене й зблід на вапно, — голову вниз — драбуга. Кортіло влучити по мордяці, але стримала себе, гадаю: почекай, нехай уже прийдуть

наші, справедливий суд тебе, злодія, убивцю, ката, під шибеницю поставить. І пройшла мимо, тільки сплюнула вбік.

— Діждемось, сусідко, діждемось, уже скоро...

— Щоб тільки з мотузком не обірвався. Бо кажуть,— Розалія замислюється, і вже сумніви доймають її душу, чи варто чекати суду народного над винуватцем загибелі її чоловіка, чи краще самій, зараз, прибити негідника,— бо, кажуть, є такі закони, що як засуджений на шибеницю обірве мотузок з петлею, то дарують йому життя. Як вважаєте, кумо?

— Та не журіться, сусідонько. Не обірве. У наших усе міцне — і гармати, і літаки, і нерви. І мотузки також. Не обірве, клятий.

— Ой, дякую, що розрадили. Коли так, то я уже біжу на Галицький, щоб хтось місце моє не зайняв. Рушили, кажуть, люди з села, трохи безпечніше стало.

— Ти, Дзюнику, все-таки вислухай мене, бо кому повім, як не тобі? — невгамовний Тит Люстерко знову причепився до Кривого Дзюника, як тільки полагодили свої справи на Центральному базарі й сіли у фіакр, кинувши візникові: «Nach Hause» *.

Чути, як полоззя важко долають замерзле груддя й сопуть-свистять поперемінно візник і кінь. Титові це навіть подобається, слова, що їх він зараз випалить, здивують візника, не кажучи вже про Кривого Дзюника.

І він урочисто й голосно мовить:

— Скажи чесно, Дзюню, чи рік тому, місяць, тиждень ти — геніальний політик і великий всезнайко — міг хоча в думці сподіватися, що вже скоро Гітлерові капут? Міг, скажи всьому народу?

Дзюник мовчав. Не хотів знову сварити друга, хай собі трохи побуде на уявних висотах.

Тит Люстерко тріумфував.

Дуже шкодував, що у фіакрі темно й він не може простежити, яке враження справило його запитання, але втішав себе надією, що, певно, величезне.

Фіакр нарешті зупинився. Тит по-юнацьки вискочив з нього, допоміг вийти Дзюникові, обережно взяв його

* Додому (нім.).

під руку й, зводячи на друга запитливі, благальні очі, шепотів:

— То як? Візьмеш мене помічником до справжнього діла? Візьмеш?

Дзюник і тепер мовчав. Усе ще думав своє, десятий раз повертаючись до плану, робив найскладніші передбачення, зважував усі «за» і кожне «проти».

З цих важких дум не міг його вирвати навіть крик Тита. Але кілька фраз, що долинули з гучномовця на площі Брестській, відразу повернули його до дійсності.

«...Цей геройський епос німецького воїна золотими буквами впишуть у книгу історії як одну з найблискучіших подій європейської культури»,— подає італійська агенція «Стефані».

— А щоб тебе шляк трафив! — закликав несподівано навіть для себе.

— Мене — шляк? За віщо? — залебедів Люстерко.

— Не тебе, фашистів. Тебе, брате, я не віддам жодному шлякові, бо ти мені потрібен, як повітря.

Обнявшись, піднімалися сходами до колишньої квартири машиніста Варцаби, де Тит знайшов тепер притулок.

— Ванда, гадаю, ще не скоро прийде? — потурбувався Дзюник.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Микола Каштанюк не раз думав, що його існування — немовби тінь чийогось іншого життя. Змолоду не мав своєї індивідуальності: і дома, і в школі, і на вулиці визнаним завжди бував Іван, а Микола залишався остороном усюди помітного, енергійного, гомінкого брата. Хоч як не намагався вивільнитися від впливу Івана в гімназії, усі його зусилля були марними. Хто б не згадав прізвище Каштанюк, обов'язково йшлося про Івана. І так було до матури, незважаючи на те, що за роки навчання брати внутрішньо відійшли один від одного надто далеко, нічого їх не ріднило, коли, звичайно, не враховувати батьків. Коли Іван подався у мандри за кордон чи, точніше, утік від Радянської влади, Микола вперше відчув себе повноцінною людиною. А незабаром сам добровільно і з великою радістю підпорядкував себе іншим людям, зробився

невидимим, усього себе віддав справі. Але ж чи можна жити одними лише справами?

Проте від тіні не втік, а ще й добровільно зробився невидимим. Нелегко ніс цю ношу, хоч і добре знав, в ім'я чого це робив. Не раз ставив перед собою питання: чого варте його особисте життя? Чи було воно в нього?

Пригадує, відчував якусь незбагненну внутрішню втіху й душевне хвилювання при зустрічах з Модестою — траплялося це ще в молодших класах навчання, — але скоро брат Іван — як і в багатьох інших справах — зіпхнув його і вже сам став «офіційним» кавалером дівчини. Миколі довелося поступитися місцем. Потім, уже в шостому класі, познайомився з чарівною гімназисткою Наталкою Чернозор, донькою відомого в місті лікаря «усіх недуг». Тим разом на перешкоді коханню стала класова нерівність. Доктор Чернозор як колишній старшина й лікар УГА* займав високе становище серед коломийської буржуазії, так званого «ліпшого товариства», а він, Микола, був всього-на-всього сином дрібного ремісника-ливарника. Тільки якось навесні йому вдалося запросити Наталку на прогулянку. Вони подалися на Прут, до руїн спаленого під час війни млина. Там їх захопила гроза, і вони заховалися від зливи в якомусь куточку. Спалахнули перші блискавиці, ударив грім. Дівчина, мабуть, мимоволі, од ляку притулилася до нього. Обняв її тендітний стан, відчув нечувану радість від дотику її маленьких персів, нахилився у нестямі до дівочих уст. Але Наталка нервово відштовхнула його і кинулася у дощ, у бурю. Біг за нею усю Млинську вулицю, щось їй пояснював, просив вибачення, але вона не промовила й слова. Так і забігла, ридаючи, до кам'яниці, в якій жила. Наступного дня написав Наталці листа, вона на нього не відповіла. Так і закінчилася ця гімназійна пригода. Інших не було.

А в політехнічному інституті так був зайнятий навчанням, комсомольською та профспілковою роботою, що дівчат з курсу ледве пізнавав в обличчя. Знав, що це недобре, але що було робити. Адже активістів обмаль, а громадських справ — непочатий край. Коли фашисти рвалися до Львова, то Микола за порадою товаришів з партійного бюро пішов у підпілля. Каштанюк жив так,

* Українська галицька армія — військові формування контрреволюційної «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР).

як підказували йому умови боротьби. Лише у хвилини вимушеної бездіяльності думав про жінок, про кохання, рідну домівку й сім'ю...

Повертався з наради керівників підпільної організації окрилений, схвильований, сповнений нових сил. На нараді було детально проаналізовано становище, яке склалося після розгрому німецько-фашистських армій під Сталінградом, і прийнято відповідні постанови. Виконання багатьох завдань покладено на нього, Миколу Каштанюка, Ватага.

Після Сталінградської битви фашисти ніби принишкили, принаймні у Львові та дистрикті Галичина. Міський староста доктор Геллер розпорядився видати всім тим, хто працює, додаткову порцію мармеладу, а в хліб потрапляло тепер менше трачиння і бобу. У Берліні почала виходити українською мовою нова репилька «Вісті», яка мала бути присвячена тільки справам робітників-українців, вивезених з генерал-губернаторства на роботу до Німеччини. Та й Франк виявив «милість» фашистам з «Українського центрального комітету», ласкаво прийнявши в своїх хоробах на краківському Вавелі їх делегацію на чолі з професором Кубійовичем.

— Українці дистрикту Галіцієн бажують,— зігнувшись у три погібелі перед сатрапом, мимрив старий фашистський агент,— щоб 1943 рік приніс героїчній німецькій армії у цьому найбільшому, єдиному в своєму роді історичному змаганні вінець остаточної перемоги. Українці готові у всякій можливій формі підтримувати німецьку боротьбу. Поряд з участю у добровільній здачі кожухів і вовни для потреб німецького вояка, що героїчно б'ється з більшовиками на Східному фронті, поряд з добровільною здачею контингенту, що відбувається без будь-якого тертя, понад чотириста тисяч українців тільки з генерального губернаторства добровільно зголосилося до праці в рейху. Ми хотіли б ласкаво просити вашу ексцеленцію дозволити нам із зброєю в руках допомагати в боротьбі з нашими одвічними ворогами...

Франк порухом руки безцеремонно зупинив базікання маленького чоловічка й гнівно вигукнув:

— Но-но, пане, як там вас. Не вимагайте забагато. Такі справи вирішують фюрер і рейхсфюрер СС.

І вже ввічливіше додав:

— Тішуся, чуючи від вас, пане, що низка заходів, які я розпорядив, знайшла відгомін серед українського населення генерал-губернаторства. Надіюся, що так буде й надалі,— мовив твердо.— Німецький народ приносить великі жертви на фронті в ім'я будучності всієї Європи, і я не пошкодую якогось там мільйона галицьких автохтонів, щоб розправитися з ними при будь-якій спробі опору чи провокації. Отже, пакуйте свої манатки й поспішайте до Лемберга виконувати мої розпорядження. І до відзенья! * — гукнув польською мовою, даючи зрозуміти спантеліченому «вождеві» УЦК, що аудієнція закінчена.

Про все це розповів на нараді Лука. Серед «достойників» з допомогового комітету був у нього один давній приятель, і той, за старою звичкою, при пляшці оковитої оповів Луці весь перебіг прийому в генерал-губернатора.

— Головне в тому,— продовжив розмову Дністровий,— що німецькі окупанти справді можуть піти на угоду з націоналістами. Скільки молоді послали пани Кубійовичі не лише до Німеччини, а й на так звану «службу батьківщини», де тисячі вмирають від непосильної праці. Коли ж фашистів спіткають нові поразки на Східному фронті — а це неминуче,— тоді пригадають собі прохання удєкістів та інших зрадників. Можливо, повториться ганебний епізод першої світової війни. Знову галичани стануть гарматним м'ясом задля інтересів імперіалістів. І ми мусимо вже сьогодні бути готовими повести пропаганду, щоб жоден робітник, жоден сільський юнак не взяв до рук зброї ворога й не підняв її проти братів з Червоної Армії. Хай воюють пани Кубійовичі, коли цього так прагнуть. Завоюють собі могилу та й тільки.

І Лука, і Дністровий наполегливо доводили, що боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками треба активізувати, особливо тепер, після поразки ворога під Сталінградом, незважаючи на будь-які каральні акції з боку німців. Не слід давати фашистам отямитися. Хай під їхніми ногами горить кожен камінь, кожна плитка тротуару. Хай ще дужче клекоче гнів трудового радянського Львова. Катюги мусять дістати по заслугах. Почалася остаточна ліквідація єврейського гетто. Поліцаї сотнями вбивають безвинних людей, грабують їхнє майно, женуть як худобу до Янівського концтабору. Ловлять молодь,

* До побачення (польськ.).

вантажать її у товарні вагони й відвозять на каторгу до Німеччини. Злочинців треба знищувати. Не слід забувати й про так званих «стоїтипроцентових націоналістів» — бандерівців і мельниківців, хоч вони гризуться між собою, мов собаки, і готові очі одні одним повиколоювати. На їх сумлінні також ріки народної крові, ще з перших днів фашистської окупації. Бандерівці тепер базикають про свою боротьбу проти німців, навіть організують якісь там повстанські відділи. Слід посилити пропаганду, зокрема серед сільської молоді, щоб не дозволила себе обдурити оманливими фразами про неьку-Україну й давала рішучу відсіч усяким січовикам та упістам. Отже, роботи чимало...

Це безмежно радувало Миколу.

Однак найприємніші вістки він почув від партійного керівника організації, коли Лука й Дністровий після закінчення загальної наради попросили його залишитися.

Про сміливий виступ брата Івана в клубі письменників Микола вже знав, але не надавав цьому особливого значення. Просто нова витівка хлопця, що прагне бути оригінальним і голосним.

Лука оцінив вчинок Івана по-іншому.

Він побачив у виступі протест і наказав Миколі зустрітися з братом, поговорити з ним щиро й серйозно, докладно вивчити справу, і коли його думка про Івана залишиться позитивною, запропонувати йому включитися в боротьбу з фашистами.

— Іван Каштанюк може принести багато користі організації, — резюмував Лука, і ці слова сповнювали серце Миколи радістю. Як давно він прагнув почути таку думку, як гаряче бажав, щоб брат зайнявся, нарешті, справді патріотичною справою.

Дністровий — завжди більш обережний і вимогливий, ніж Лука, після короткої паузи вирішив дати Миколі ще останню настанову:

— Проте не поспішайте. Вивчіть глибоко й усебічно поведінку, думки, переконання Івана. Братові це зробити найлегше, й тому доручаємо вам.

Потім пішла мова про Рому Гамулу. Микола навіть здивувався, що йому доручають і цю справу. Але Лука терпляче й широко розтлумачив йому, про що йдеться. Рому звинувачували у зв'язках з гестапо. Але товариші, які перебували в тюрмі з її чоловіком — комуністом Маняком, з обуренням відкинули ці звинувачення. Підтвердив

це й обер-штурмфюрер Ганс, який відійшов від фашистів. Усі загравання Роми з гестапо й поліцією були маскою, її метою було добитися звільнення чоловіка. Зараз є неспростовні свідчення її антифашистської діяльності. Ризикуючи життям, вона сміливо й повсякденно зафіксувала на фото- й кіноплівки жахливі злочини фашистів у Львові. Тепер частина цих звинувачувальних матеріалів уже в Москві. А її служба в посадника міста посла Біляка — це також добре продумана гра. Саме як секретарка Біляка Гамула може стати для підпілля невідчуженою помічницею. Саме тепер, коли назрівають важливі події. Проте перевірити справу Роми потрібно.

Лука запропонував включити до цього Івана («Він давній і близький знайомий Гамули»), коли, звичайно, перевірка самого Івана закінчиться позитивно.

І, врешті, останнє завдання, яке доручалося Ватагу та його бойовій групі, стосувалося некоронованого короля Брестського базару Кривого Дзюника. Це він з невідомої багатьом причини викрав із тюрми редактора Тисовського. Є всі підстави вважати, що під маскою цього простого львівського «батяра» — людина розумна, талановита, чесна. Він кілька років жив у Німеччині, в нього й нині повинні бути зв'язки з німецьким антифашистським підпіллям, а також високопоставленими особами в армії а чи в гестапо, бо як інакше він міг дістати документи для звільнення просто з лап гестапо Тисовського?

Кривий Дзюник надзвичайно досвідчена й обережна людина, і це Микола повинен повсякчас пам'ятати. Твердий горішок, що й казати. Але хіба є таке завдання, що його не виконає комуніст?

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Іван Каштанюк знову перейшов на нелегальне становище. Така ситуація була для нього просто нестерпною. Устократ краще почував себе в небезпеці, тільки щоб не жити зі спутаними ногами. Потішав себе думкою, що ця його ізоляція нетривала. Мине місяць-два, і його виступ у клубі письменників забудуть, щонайбільше вважатимуть п'яним вибриком невірливої людини. А тоді знову — гуляй, воле.

Перші дні добровільної самотності Іван зніс по-геройськи. Отаборившись у наспіх збитій комірчині на складі Юрка Недовоза, куди дбайливий господар провів електричне освітлення і поставив добрячий тапчан та залізну пічку-буржуйку, Іван кілька днів спав наче вбитий. Не прочунав навіть тоді, коли Модеста принесла йому постіль. Дружина й не захотіла його будити. Накрила чоловіка периною, постояла хвилину-дві над своїм баламутом, поки не засльозилися у неї очі. Поспішно вийшла на подвір'я, мороз здавив-стер сльозу. Юрко вже чекав її тут, запрошував до своїх світлиць, але Модеста тільки сумно похитала головою — їй ніколи. Та й мусить бути обережною. Коли йшла сюди, довго петляла вулицями, двічі пересідала в трамваї. Бо за Іваном уже приходили на її квартиру поліцаї, а сьогодні вранці наскочили гестапівці — два «вельми культурні» молодики в шкіряних пальтах. Чемно повідомили, що, коли герр Каштанюк не зголоситься сам, за нього відповість сім'я. Вона спокійно відповіла: «Я була б рада, щоб він хоч до мене заявився, уже давно його не бачила». Це підтвердили сусіди. Навіть господиня дому пані полковникова засвідчила, що дійсно герр Каштанюк не проживає і не прописаний на цій квартирі, колись приходив, було, до фрау лікарки, але з того часу минуло вже кілька місяців. Гестапівці різко обірвали багатомовність господині: «Мовчали б хоч ви, а то скажете, що й пан полковник останній раз переступав поріг цього дому ще в 1939 році». — «Щоб так матки боскої не побачила, що це правда, — залепетала жінка й вирячила очі на окупантів. — А ви щось знаєте про мого чоловіка?» — запиталася. Ті зареготали й пішли. Полковникову довелося приводити до свідомості нашатирним спиртом, і одразу вона наче помолодшала — перша вістка про її чоловіка за багато років. «Яцек живий, живий!» — вигукувала. Ще трішки й танцювати пішла б. Сміялася й плакала. Кинулася Модесті на шию: «Ми обидві нещасливі-щасливі жінки!»

Юрко підвів гостю до хвіртки, вийшов на вулицю, уважно глянув в один і в другий бік, тихо гукнув Модесті, що можна йти, навколо ні духа.

— Будь доброї думки, поки... — і запнувся.

— Поки Юрко Недовіз живе на світі, — усміхнулася і пальцями скуйовдила його чуприну. — Іди до хати, про-студишся.

«Тоді будеш мене лікувати»,— хотів гукнути вслід, але Модеста швидко віддалилася.

Юрко ще довго дивився на дорогу та сусідські будинки.

«Людина завжди шукає, де гірше й складніше»,— подумав і зрозумів, чому це так буває. Адже й він... Скільки ще плекатиме в своєму серці це непотрібне кохання до Модести. Давно треба було відрубати від живого. Та ні, мучишся, ще чекаєш, надієшся. Просто дурний ти, Юрку, шалений, божевільний!

Вилаяв себе, і на серці йому зробилось легше. Пішов у комірчину до Івана, стягнув з нього перину.

— Прокинься, нарешті, чорте, біку іспанський, Модеста приходила.

«Ну й що»,— подумав спросоння Іван, але спитав коротко:

— Де вона?

— Пішла.

Іван посміхнувся і зразу ж зовсім недоречно замуликав пісеньку:

Ти пішла, за тобою
Пішли хлопці юрбою.
І зосталась по тобі
Тільки гуля на лобі.

Потер чоло, позіхнув.

— Ні, не так. І зосталась по тобі — перина. Навіщо вона принесла її? — І вже бадьоро, голосно:— Знаєш, що я надумав, Юрку? Неси мені сюди книги, журнали, газети. Мені снилося, що виступаю у парламенті. Забув тільки в якому. Промову проти фашизму виголошую, наводжу факти, події — і все злочини, злочини. А переді мною стоять Гітлер, Геббельс, Франк, Розенберг, Кох та інші bestii. Що не скажу слово — а вони хрестяться, б'ють поклони та навколішки. Так вам, свині, і треба! — гукаю. Отже, давай літературу, а то, може, це віщий сон. Треба підкуватися теоретично. І слухай,— додав по хвилині,— я колись у тебе, ще там, на площі Брестській, бачив таку книгу — «Короткий курс історії ВКП(б)». Тоді не звернув уваги, навіть не відкрив сторінки, а тепер — цікаво було б. Не захопив її з собою?

— Ти ще «Капітал» захочеш.

— А чому б ні. Із задоволенням пірнув би в ту книгу. Адже нічого не знаю з тієї матерії, до якої мене саме життя пришвартовує.

— Нема, друже. Ось «Історію України» Грушевського можу запропонувати. Нове видання. Або книги українського видавництва. Маланюк, Гординський, Єндик... Деякі навіть з дедикацією. «Терпке вино», наприклад, Нижанківського.

— Тримай собі сам. Знаю цю літературу з закордонних мандрів і наших шиночних випивок. Набили оскому. Я кажу серйозно. Дістань класиків марксизму. Це не чергова моя примха. З націоналістичним балаганом порвав раз і назавжди, а на другому березі, повторюю, не закріпився, порожнечі Торічеллі не зношу так, як і добровільного ув'язнення. Я не звик літати навмання, як муха на лепку, це в коханні можна так, а в справах ідеології — треба ґрунтовних знань. Це я твердо вирішив.

Юрко доброзичливо приглянувся до друга.

— Ось який ти. Не знав тебе з цього, ідеологічного, боку. Може, заодне ти вивчив би теоретичні основи моралі, етики, кохання? Літературою забезпечу.

— Не будь дикий і надто ініціативний, Юрко. У цих справах я ще користуюся своїми методами. Ти слухай, що я кажу.

— А снідати будеш?

Два тижні Іван корпів над книгами, журналами, газетами. Перегорнув усю невеличку Юркову бібліотеку, що складалася переважно із залишених книг Романа Кардаша. Правда, медичних підручників не відкривав, жартуючи, що два лікарі в одній сім'ї — це забагато. Зате радо прикладався до літературознавчих творів («Йй-богу, не знав, що такі існують», — щиро кепкував з себе). Захоплено й уважно читав публіцистичні, історичні, природознавчі, філософські праці. Наче вперше відкривав для себе Дарвіна з книги, що не мала обкладинки, назви, початку й закінчення.

Читав багато, часто повертаючись ще раз до вже прочитаних сторінок, довго роздумував над лектурою. «Біблію для віруючих і невіруючих» Ярославського читав запоєм, наче прагнув якнайшвидше допасти до цікавої кінцівки-розв'язки. Трактат «Так мовив Заратустра» Ніцше ковтав, як пілюлі, читав, кривився і лаявся, відкладав книгу на день-два й знову повертався до неї. Газети «Львівські вісті», «Лембергер цайтунг», «Газету львовску»

вивчав, наче воєнну карту, його однаково цікавили і Східний, і Західний фронти. Повиривав із старого польського атласу карти Європи та Африки й щоденно калічив їх шпильками, замальовував прапорами й хрестиками.

Спочатку священнодіяв сам. Коли, було, заглядали до його комірчини Юрко, Модеста чи старий Кардаш, він, нудьгуючи, відкладав книгу й ладен був дискутувати про все, тільки не про прочитані твори. Допускав до свого нового вівтаря тільки одного — маленького Івана Нетуди-хату. Хлопець у кожну вільну хвилину біг до Каштанюка й, притулившись коло його лежанки, з розкритим ротом ловив кожне слово, уважно слухав усі пояснення Каштанюка. Мало цікавило все на світі, і він жадібно розпитував стрийка Івана про найрізноманітніші справи — і пов'язані з книгою, яку той читав, і зовсім інші, далекі.

— Голову маєш нівроку, — жартував Іван, гладячи хлопцеві руде волосся, — неодмінно будеш кардиналом. У Ватікані на папському престолі сядеш.

— А що таке Ватікан і папа римський? — допитувався Іванко, не зводячи з Каштанюка свого захопленого погляду.

Іван заплющував очі й починав вигадувати всяку всячину, щоб тільки зачудувати хлопця, повести його у створений уявою світ — повний чудес і примар, високих подвигів і ганебних падінь людини. Івась то весело сміявся, вигукував, то болісно кусав губи, тер кулачками очі й усе просив: «Розкажіть ще щось, стрийку».

Хлопця нелегко було вкласти спати, хоч уже минала північ. І тільки оклик Юрка піднімав малого з підлоги, і він, переляканий, запаморочений, але дуже задоволений, ішов у стайню до своїх коней, де звичайно, коли не було міцних морозів, ночував.

На початку березня занедужав Степан Кардаш. Щороку навесні невилікуваний туберкульоз нагадував про себе. Старенький температуривав, кашляв, обливався ночами потом, у грудях хрипіло. Схуд, обличчя змізерніло так, що аж шкода було дивитися. Модеста лікувала Кардаша як тільки зміла й могла. Тепер вона вже відкрито приходила до домівки Юрка і, звичайно, не забувала віддати Івана.

Короткі то були зустрічі, небагатомовні, а часом і зовсім мовчазні. Іван щораз більше й повніше відчував вину перед дружиною, але не вмів знайти відповідного слова,

не зробив жодного кроку до порозуміння. Знав добре, що Модеста чекає від нього хоч крихітки ласки, доброзичливого погляду, але не міг себе перебороти, не вмів схилити голови. І прощалися вони холодно й терпко, не виповівши одне одному найзаповітніших думок, не проявивши справжніх почуттів, що хвилювали їх серця. Модеста поверталася додому засмученою, а Іван ще деякий час то свистів, то наспівував масні коломийки, потім хмурився, безнадійно махав рукою і брав з полиці нову книгу. З'являвся малий Івась, по-турецьки сідав біля тапчана й витріщав на великого Йвана округлі очі.

Минали хвилини, і Каштанюк забував про Модесту.

Засинав Іван над ранком, десь о третій-четвертій годині. Спав міцним сном до полудня. Не чув метушні на подвір'ї, брязкоту посуду-тари, галасу жінок, іржання коней. Не турбували його зовсім торговельні справи Юрка. Коли пробуджувався — у всьому будинку вже панувала тиша. Юрко підбивав баланс торгу, готував сніданок. І знову, тільки з полудня, починався для Івана трудовий день.

Але одного разу прокинувся раніше. З подвір'я долинав тихий гам, розмовляли між собою жінки, й Івась до своїх коней промовляв, але не ці звичні голоси змусили Йвана цілком прокинутись, насторожитись. Він виразно чув дзвінкий голос Оксани, мабуть, він і розворушив сторожкі центри Іванового мозку. Але ненадовго... Голос дівчини — хоч і владний, войовничий — не ніс йому небезпеки, він знову поринув у небуття, і сонна уява заволоділа його чуттями: Оксана вже ласкаво розмовляла з ним, бачив її обличчя — рожеве, наче підсвічене знизу, і очі — сонячні й погідні, тільки погляд їх — мов зима, нерухомий і холодний, зовсім як у людини, що дивиться і нічого не бачить.

Коли розплющив повіки в звичну пору полудня, очі ці блискавично відлетіли.

— Сюди приходила Оксана? — спитав Юрка, коли той навідався у його комірчину.

— Хто тобі сказав?

— Сон.

— Тоді питай подушку.

— Юрку, я серйозно.

— І що з того? Вона, Оксана, дівчисько несерйозне. Таке наплела, що переказувати нічого. Ти ж усвідом, на решті, що в тебе є жінка, що Модеста тебе кохає, у вас син,— до речі, ти ні разу не попросив принести його. Чорт ти припечений, а не сім'янин.

— Сім'янин — це твоє ампула. Тебе небо створило для вірної подружньої любові й няньчення дітей. Ти скажи, чого приходила Оксана?

— Ну, коли це для тебе найважливіше зараз.— Метнулися люті зблиски Юркових очей.— Вона просила переказати тобі, що прийнята до оперного театру, що кохає і завжди буде тебе кохати. Досить?

— Мабуть, вистачить.— Іван потягнувся і почав лущити шкаралупки з яєць.— Цікаво, звідки вона дізналася, що я в тебе?

— На щастя, вона цього, напевне, не знає. Дівчисько сподівалося, що я тебе побачу, отже, і переспіваю її мелодію.

— Це вольова дівчина, Юрку.— Іван смачно снідав і лише в перервах ронив слово-два.— Ти не гніви бога й не лютуй на мене. Така склалася ситуація... Оксана знає чого хоче. Вона вміє домогтися свого... І мені подобаються такі бестії...

— А хіба Модеста не така?

— Модесту заїдає гонор. А це погано. Дивисься — є жінка і дивишся — немає нікого. Є тільки гонор. Нікому не потрібний.

— Ти несправедливий щодо рідної жінки.— Юрко готовий був знову спалахнути.

— Облишимо це. Добре? Час...

— Найкращий лікар? Неправда. Твій найкращий лікар — Модеста.

— Що ж, побачимо,— Іван сьорбнув із термоса чаю, обпік губи й засміявся.— Цікаво все-таки, куди Оксана пришвартує,— повів язиком по спечених вустах.— Вона не з цього світу.

Юркові увірвався терпець, коли ввечері до його квартири постукала Рома Гамула й також одразу спитала про Івана.

«Чи ці жінки показалися через нього?» — злився, але знав, що перед Ромою відкривати свої справжні почуття не можна. Це чорт у спідниці, а не жінка. До речі зауважив, що вона була вдягнута в теплі лижні штани й мала

на ногах грубі черевики. «Невже, подумав, і ця баба збирається кудись у мандри?» Ні, він нічого не знає про Івана Каштанюка, чув про його вибрик на карнавалі в письменницькому клубі. Ще одна п'яна витівка. З того часу не бачив друга. Та й раніше зустрічалися рідко, це вже не та дружба, що тоді, коли разом працювали, мешкали. Гарні були часи. А тепер — «смутно мені, боже», як писав Словацький.

— Не прибіднюйтесь, пане Юрку. Впевнена, коли б пан Недовіз торгував навіть самими корками від пляшок, то й тоді мав би зиск. «Талант, талант, і повне розуміння ідей позитивізму» — як любив говорити генеральний директор тресту доктор Баран. Так ось що, пане позитивісте! Мені dokonче треба зустрітися з Іваном. Або з його братом Миколою. Я розмовляю з вами чесно, бо довіряю вашій чесності. Коли б не важлива справа, я б вас не турбувала.

Як не звивався Юрко, але виграти словесний двобій з Ромою йому не вдавалося. Відчував, що вона не вірить йому, зрештою, Рома цього й не приховувала. Впору припинивши атаку, навіть усміхнулася.

— Ви є малий лайдак! — грайливо погрозила пальцем.

— Чому «малий»? — допитувався Юрко, бо нічого розумнішого вигадати не міг.

— Бо ховаєте «великих» лайдаків, які мені ось так потрібні, — повела рукою по горлі. — І, повірте, справа в мене дуже важлива. Я гадаю, що ви, пане Юрцю, зрозуміли.

— Вважайте, що так. Але на правду нічим не можу допомогти. Принаймні, зараз. Можливо, що-небудь розвідаю, тоді...

— Ми завжди знаходили спільну мову. Хіба цього разу буде інакше?

— Готовий вам неба прихилити...

— Небо залиште на його місці. Йдеться про дуже земні справи й дуже актуальні.

— Не можна конкретніше?

— Прошу. Мені надокучило поводитися так, як досі. Жити під маскою. Я шукаю друзів...

— ...життя?

— Ні, боротьби!

— Ох! — Юрко важко зітхнув, щоб передихнути, мати час хвилинку помислити. «Куди ця пропалена

досвідом куртизанка гне? Чи не підслана часом гестапо? Чи не розшукує Івана, бо чому так нещадно себе розкриває?»

— А з ким, коли це не секрет, ви б хотіли боротися?

— Не блазньоїте, пане Юрку.— Вона встала, застібнула пальто.— Це вам не до лиця. На прощання скажу тільки одне й прошу: передайте своїм друзям, що Рома Гамула — чесна людина. Вона ніколи не мала нічого спільного з тим, у чому її не раз звинувачували...

Спрямувала на Юрка гострий погляд і довго так дивилася.

— Думаю, що цієї сповіді вистачить. Коли ваша воля, пане Недовіз, донесіть на мене хоч сьогодні гестапо, поліції або моему шефові — посаднику міста. Я повторю їм ув очі все те, що вам сказала.— Круто повернулася, виїшла.

Юрко впав у фотель, де хвилину тому сиділа Рома, і долонями обхопив голову.

— Збожеволіти можна,— прошепотів.

Іван, вислухавши оповідь Юрка, сказав радісно:

— А я вірю їй. Може, це навіть результат моєї останньої розмови з нею. До речі, не дуже делікатної.

— Вариш пиво?

— Гадаю, що вже зварене.

— Хто питиме його!

— Усі ми. І на здоров'я!

Піднявся притьмом з тапчана й шпурнув книгою, що тримав у руках.

— Досить! — Хотів ще щось гукнути, але тільки болісно закусив губи. Юрко з острахом спостерігав, як Іван боровся з собою. Намагався оволодіти раптовим збудженням і непомірною люттю. Ніколи такого не помічав за другом. «Це добре»,— подумав, бачачи, що Іван усе більше й більше заспокоюється, лагідніше. Каштанюк розтулив уста, глибоко віддихнув. Обтер руками чоло — поклав руку на плече друга.

— Я вже готовий до боротьби, Юрку.

Єдиний, кого впустив Юрко того дня до комірчини Івана,— це був його брат Микола. Брати сіли на високому тапчани і якусь мить гойдали ногами, як колись у дитинстві. Розмова була короткою,

— Підпільна організація уже все знає про тебе, Іване. То як же буде? Йдеш до нас? — запитав прямо Микола.

Іван довго не відповідав, і знову чоло його всіялось зморшками.

— Я останнім часом багато читав, — озвався врешті. — І мені здається, що комунізм — це єдина в світі політична система, що має перед собою майбутнє.

— Якщо ти говориш це серйозно, значить, ти не лише мій брат, а й однодумець.

Голос Івана звучав дзвінко, чисто, лунко:

— Пам'ятаєш, дзвони нашого батька ніколи не фальшивили, то чого ж говорити неправду нам, його синам? Поки був на супротивному боці барикад, я цього не приховував.

— Отже, нашу пропозицію приймаєш?

Іван мовчки подав руку братові, й вони вперше за багато років обнялися.

— Якщо так, то тепер у нас буде велика й цікава робота, — почав Микола, коли перше хвилювання вляглося. Він повів розмову про Рому, Кривого Дзюника, про потребу організувати рішучий виступ проти окупантів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Рома була на краю нервового виснаження. Часто впадала у відчай, не володіла собою, не знала спокою. Була впевнена, що коли вчасно не вирветься із цього дивовижного світу безсилля, неврівноваженості, химерних примар, які кожного дня ятрили її скалічену душу, то загине або накладе на себе руки. Певне хіба одне, що далі жити так, як дотепер, вона вже не може, немає змоги більше маскуватися, терпіти незаслужені образи.

Вінця душевної напруги переповнила розмова з Іваном. Та невже ж він справді думає, що вона здатна служити фашистам? За кого ж, власне, має її цей самозакоханий бевзь? Хіба не може второпати своїм гнучким мозком, що коли б вона справді була агенткою гестапо чи бодай кримінальної поліції, то всі Каштанюки, Недовози й Кардаші давно б теліпалися на мотузці. Адже знає їх як облуплених. Терла долонями скроні. Ніби два тугі вогнені обручі стискали її голову, обличчя палало, а в голові немов гули дзвони. Сягнула рукою до шухляди нічного столика, де

тримала пілюлі. Не намацала жодної. Схопилася з постелі мов шалена.

— Ні, я не витримаю довше!

Через відчинене вікно всотувався легіт погідного весняного передполудня, вливався гомін міста, що в цю пору ледащіло, ніби знеможене ранньою гамірною метушнею.

Стала напроти вікна, витягнулася до сонця, осяяна його промінням, наче могутнім яскравим рефлектором. Один змах руки, і довге волосся розсипалося, упало на плечі. Мимоволі зиркнула в дзеркало й зачудувалася своїм відображенням. Депресія поволі відступала. «А власне, хто ти така, Ромо Гамуло? Чи думала будь-коли над цим питанням? Може, ти ведеш себе так, що вони — усі ці Каштанюки — мають право й підстави вважати тебе по-сібницею фашистів? Чи сама не дала їм козир у руки?»

«Як це було, згадай, доньцю».

«Доньцю!» Котрий це з них так звертався до неї? Сама не раз подумки так звала себе. Подобалось. Добра мені «доньця», нівроку!»

...Почався весь цей трагічний цикл з того дня, коли німці заарештували її чоловіка. Тобто, з першого дня війни. Маняко чекав тоді на Миколу Каштанюка, студента політехнічного інституту: вони були в одній групі, але не дочекався, його арештували, і тоді вона зв'язалася з оберштурмфюрером Гансом, гадала через нього звільнити з тюрми чоловіка або хоч трішки полегшити його долю, врятувати життя. Як вона виглядала тоді в очах людей, збоку? Чи мали вони право засудити її поведінку? Взяти того ж Івана. Чи не міг він думати, що вона набивається у приятелі Ганса? Оберштурмфюрер пропонував їй службу донощика? Пропонував. Правда, збула його кількома фразами. Вона нічого не знає, ніде не ходить і ні про що розповісти не може. Але щоб зрадити, щоб скоритися? Про це й мови не могло бути. Переконань, до яких вона дійшла таким болісним шляхом, не зраджують. Проте хто міг знати її найпотаємніші думки, погляди? Ганс дружив з Іваном. Міг йому сказати сп'яна: «Є у мене зв'язок з тією напудреною дівцею». І цього вже досить... А взагалі, кому вона служила? Була секретаркою тресту ресторанів і ідалень, секретаркою посадника міста. І Баран, і Біляк — фашистські прихвосні, старі націоналісти, колишні послы до варшавського сейму від УНДО. Двері їх кабінетів від німців не замикаються, отже — і вона з ними.

Більше того, влаштовує вечоринки, на яких почесним гостем — теж німець.

А потім та безглузда гонитва за Миколою Каштанюком на цвинтарі. Хто здогадається, що робила це з найчесніших мотивів? Кинулася за Миколою, щоб сказати йому всю правду, щоб шукати в нього опори. Але збоку це можна було розглядати зовсім інакше, з супротивної точки зору. Могло здатись, що вона стежить за ним, маючи завдання гестапо. Як ця думка не виникла тоді, зразу ж? Кілька разів робила в житті одне, а людям здавалося інше. Хто їй коли поверне їй заплямовану честь, згладить незаслужену образу?

Поволі вгамовувалась. Вже могла спокійно водити очима по кімнаті. Присунула фотель до вікна й вигідно в ньому вместилася. Жадібно вдихала повітря, слухала гомін вулиці. Раптом до її слуху долинули якісь незвичні звуки. Одноманітне тупання застугоніло вулицею, то сунув на товп людей. Втомлені, обдерті, вони зайняли всю Сикстуську вулицю. Ішли, підтримуючи один одного. Їх ноги були пов'язані лахміттям. З тротуарів раз у раз погейкували жандарми й поліцаї. Ляскали поодинокі постріли, і хтось із нещасних падав на брук.

«Це, мабуть, ведуть на страту приречених із гетто. Недарма говорили в місті, що незабаром його ліквідують», — подумала з відчаєм. Зірвалася мерщій з фотелю, десь одразу знайшлися сили, вбігла до тайника й уже з фотоапаратом у руках заховалася за фіранку.

Перевела дух, упала у фотель тільки тоді, коли у фотоапараті закінчилася плівка. Знову поринула в думки.

А що могли люди думати про її нахил до фотографування? Хто засвідчить, що прагнення увічнити на плівку все і всіх вона використовувала не для своїх забаганок, не для сімейного альбому, а для справи, що це також соціальне завдання, більше того, наказ її чоловіка зафіксувати на плівку злочини фашистів. «Для майбутнього суду над воєнними злочинцями, для пам'яті поколінь», — сказав Маняко, як тільки-но фашисти ввірвалися до міста. — Щоб жоден злочин не забувся, не залишився незаписаним, нерозкритим».

Вона фотографувала, знімала на плівку все, що могло звинувачувати: розстріли й знущання на вулицях, шибениці й могили, пожежі й руїни, черги біля крамниць, дітей, схожих на паралітиків, бундючних гестапівців і поліцаїв

під час «роботи», автомашини, повні людей, облави. Окремі фотографії посилала раз на тиждень у редакцію «Львівських вістей». Звичайно, анонімно. Цікаво, що ті перевертні робили з її знімками? Рвали на шматки із люті? Передавали в гестапо, в УЦК, чи, може, вони потрапляли до рук чесної людини і ставали грізним звинуваченням фашизму? Яюсь один свій фотознімок про розстріл на вулиці Бернштейна побачила на підпільній листівці. А може, це тільки співпадіння? Адже не одна вона в такий спосіб бореться з окупантами...

Чула, як поволі важчають повіки. Заснула міцним, довгим, оздоровлюючим сном.

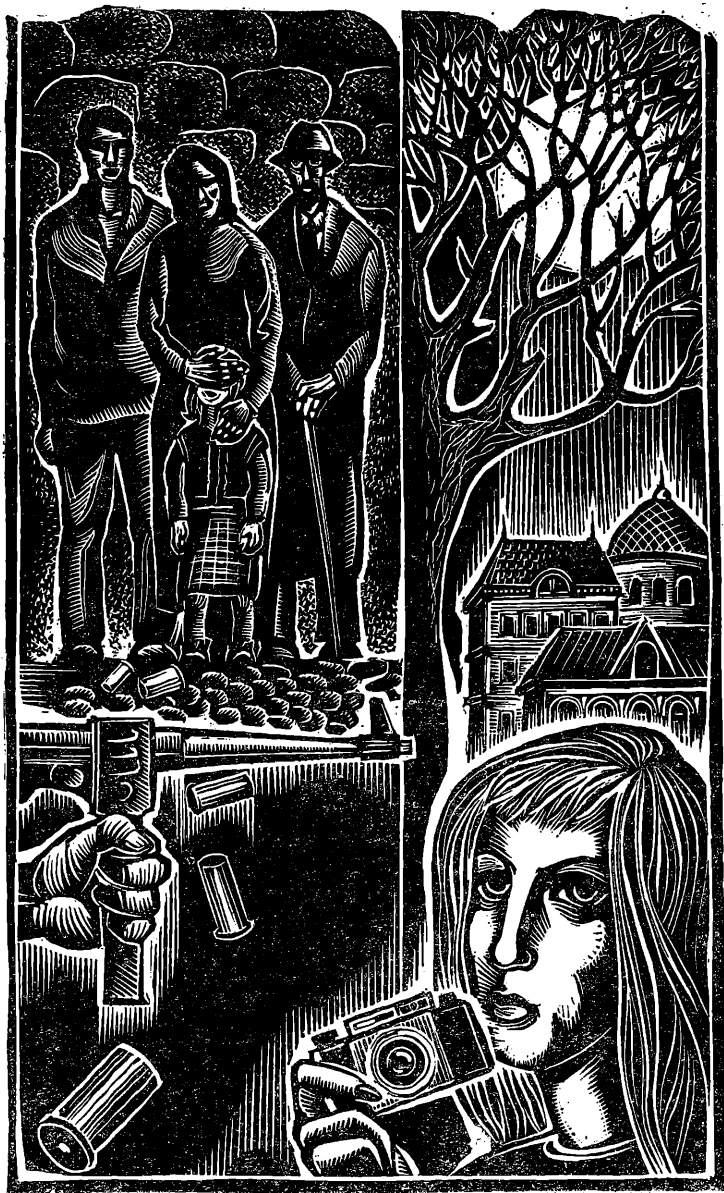
Пробудилася пізно вночі. За вікном шаленіла буря. Перші весняні блискавиці протинали небо. Десь далеко гуркотів грім...

«Чи часом не наліт радянських літаків?» — подумала ще спросоння і зраділа. Одразу ж скочила на ноги. Потягнулась так, що, здавалось, усі кісточки хруснули, напнулись усі м'язи. Почула себе свіжою. Пробувала згадати, що їй верзлося у сні, й не могла. Тільки погляд очей запам'ятала: лагідний, добрий. Чи був це погляд її чоловіка? Що він говорив, цей погляд? «Шукатиму Миколу Каштанюка». Було це насправді чи тільки тепер виринуло з іще не впорядкованих зі сну думок? Не второпає зараз. Але Миколу треба шукати обов'язково. Шукати й знайти.

Спокійна і врівноважена, подалася до ратуші на роботу. Її шеф, посадик міста доктор Біляк, прийшов сьогодні в чудовому настрої. Уже давно не бачила його таким молодцювато-елегантним. Останніми місяцями, було, прошигне боком до своєї канцелярії, ледве видушить крізь зуби: «Я зайнятий. Нікого не приймаю». І вже трохи лагідніше, опустивши руки: «Крім, звичайно, німців». Тепер привітався чемно, зупинився на хвилинку біля столика, поправив квіти у вазі, ласкаво всміхнувся:

— Це вже весна, пані Ромо! Весна. Наші українські проліски. О, як я люблю їх! Скільки чудових спогадів навівають вони... Весно, ти мучиш мене... Дозвольте, я візьму одну.

Заткнув квітку в петлицю піджака, делікатно стріпнув краплі води, які впали на одяг, і з поглядом, що мило гладив секретарку, плавно подався до дверей кабінету. Вже

відчинивши двері, повернув до Роми голову й співучим, сповненим внутрішньої шаноби й задоволення голосочком промуркотів:

— Наші українські справи йдуть угору, пані Ромо! — А про себе подумав: «І мені час іти вгору... Доки на поламаному стільці посадника сидітиму? Нумо ж до чину берись, Степане!»

Обережно причинивши за собою двері, тихцем замкнув їх на ключ і, злодійкувато прошпиливши всі куточки досить-таки мізерної кімнати, задоволено гепнувся в обдряпаний шкіряний фотель. Заклав різьблену в гуцульському стилі ручку з пером за вухо, примружив очі й задумався. Так він робив завжди, коли готувався до наступу чи то для захисту сумнівної справи свого клієнта, чи до виступу у польському сеймі (у цьому випадку треба було особливо туманно формулювати свою позицію, щоб і виборці не впізнали в особі «свого» посла звичайного продажного панського лакея-хруня та й щоб, з другого боку, не образити державний «маєстат» свого справжнього хлібодавця — тисячу золотих, не враховуючи посольських дієт, безплатного проїзду всіма видами транспорту і непритягнення до відповідальності — хоч виявився злодієм). «Так, зараз найкраща пора стерти Кубійовича, — Біляк прицмокнув язиком і ласо повів ним по нижній губі, — адже назрівають події, які того пришелепуватого можуть винести у вожді нації. І тоді він, політик з величезним стажем і досвідом, може опинитися за бортом. Ні, красенько дякую, пане професоре, але цьому не бути. Вигравав складніші процеси, розумніших у козячий ріг заганяв, здобуду перемогу і цим разом».

Посадник міста хвацько вихопив з-за вуха перо і, налігши грудьми на стіл, почав швидко заповнювати аркуш паперу чорними кривулями, що лягали одна на одну, як скошена трава. Писав німецькою мовою, готичним шрифтом.

«Ваша Ексцеленціє, Пане Генеральний Губернаторе!

Глибоке довір'я до Вас і серце відданого Фюреру Великонімеччини рейхсдойча змушує мене писати Вам, Ексцеленціє, цього — подекуди, з зрозумілих причин, мені прикрого — листа. Йдеться про професора Володимира Кубійовича, нинішнього Провідника Українського Центрального Комітету. Працюючи посадником міста Лемберга під безпосереднім керівництвом блискучого розуму і волі німецьких наставників, я з гіркотою констатую, що профе-

сор Кубійович не доріс до тих завдань, які Ви, Ексцеленція, на нього покладали. Більше того — це я вже заявляю з обуренням — Кубійович багато в чому шкодив виконавню почесних для населення Генерал-Губернаторства, і зокрема Дистрикту Галіцієн, найважливіших акцій: і у зборі контингенту, і у відрядженні робочої сили у Рейх, і у здачі вовняних та хутрових речей. Цей тип і сам донині ходить у плащі з хуτροвою підкладкою, відрізав тільки соболевий комір і сховав у вогнетривкій касі Комітету на вулиці Міцкевича, 10, 2-й поверх.

Усі ці негідні, я б мовив, ворожі вчинки з боку пройди-світа, що вліз у Ваше, Ексцеленція, ласкаве довір'я, мають свої низькі, але вагомні підстави. Чей Вашій Ексцеленції, пане Президенте Пруської Академії Наук, відомо, що цей злочинець працював тривалий час картографом у Краківському університеті і на мапах* відрізав від Німеччини такі корінно германські землі, як Шльонськ**, Помор'я, віддавав версальському зразку Польщі і Данціг, і Познань, і Катовиці...»

Як, бувало, на процесах чи в сеймі після вдалого звороту Біляк миттю піднявся, щоб побачити, яке враження справили його слова на слухачів. Але бідненьке приміщення було порожнє, як і його душа після вчорашньої зустрічі з інженеровою Приймаковою. Дві старі шафи з часів панування Марії-Терези, кілька стільців, три фотелі з обдряпаною нашивкою, подовгастиий стіл, вішак на одяг, що скидався на кілька пар оленячих рогів,— ось і вся обстановка. Усі багаті меблі забрали чиновники-німці. Зумів, щоправда, виблагати широкий письмовий стіл. Сперся зараз обома долонями на його кришку і погляд зупинив на телефоні, що, мов маленька домовинка, чорнів серед купи безладно розкиданих білих паперів. Вхопив трубку, закукурікав елеїним голосочком:

— Пані Ромо, прошу з'єднати мене з паном професором Кубійовичем.— Почтиво нагнувся, наче офіціант перед щедрим на чайові гостем. У трубці почув кашель.— Доброго ранку, пане докторе!.. Так, це я, ваш покірний слуга... Хотів справитися, як ваше цінне здоров'я, пане провідник.... Воно-то й справді пахне весною, але яка обманлива і фальшива бува природа... Ні, ні, хутра ще в жодному випадку скидати не можна... Ви стільки, пане президенте,

* Карта (польськ.).

** Сілезія (польськ.).

віддаєте сил для щастя-долі неньки-України, а про своє таке цінне і потрібне народові здоров'ячко забуваєте... Кажуть, Наполеон під час битви під Ватерлоо двічі на ніч... Ха, ха, ха... То, може, зійдемося сьогодні вечерком... Так, так, у найтіснішому колі. Тільки найближчі, найширші друзі... Пані інженерова буде дуже, дуже рада... До побачення. Моє найглибше шанування!

Знову мимоволі чи то за звичкою зігнувся в три погібелі, вклоняючись трубці телефону, яку вже встиг відкласти на вилки. І аж тоді, ще озирнувшись на всі боки, зловіще зашипів: «Швидко тебе шляк трафить, вискочко!» Вхопив ручку, перо зашкребло по паперу, ніби миша, що вже заховалася у безпечне місце. Продовжував строчити донос на Кубійовича, клявся у своїй вірності фашистам, звірявся, що він уже давно духом з ними, що завжди захищав у сеймі та де тільки міг права на вітчизну німецької меншості в Польщі Пілсудського, мав зв'язки з комісаром Данціга герром Грейсером, віддав немало цінних послуг агентам гітлерівської Німеччини. Та й нині він — пильне око фашистських інтересів. Про це можуть засвідчити такі високопоставлені особи, як губернатор доктор Вехтер, міський староста доктор Геллер, начальник львівського гестапо герр Кацман та багато, багато інших достойних і праведних мужів довір'я великого фюрера...

Шкрябав і шкрябав пером, уже п'яту сторінку закінчував, уже піт цюрками лився з його вірнопідданого лиця...

Гамула знала доктора Біляка як своїх п'ять пальців. Була посвячена навіть у ті інтимні справи, про які й дружина не здогадувалася. Бо Біляк, колишній довголітній адвокат і посол варшавського сейму, хоч і вмів маскуватися, напускати на себе повагу в очах інших, для Роми завжди був тим, ким, власне, був. Понад десять років вона вивчає його і провести її нелегко. Досвід у неї чималий. Гострі ножички, дерев'яний ніж для паперу й першорядний канцелярський клей — і вона вже розкриває, а потім акуратно заклеює будь-яку кореспонденцію, як треба, то навіть запечатану сургучем. А вже всілякі розпорядження, накази — то для неї звична робота, завжди залишить одну копію... Та що це сьогодні з Біляком: або матиме підвищення (він же зазіхає на місце Кубійовича), або фашисти чимось поступаються націоналістам. З при-

воду будь-яких інших подій, навіть коли шефові вдалося звести пані Приймакову, не виявив би так бурхливо свого захвату. Невдовзі розчинилися двері, і Біляк знову явився усміхнений, квітучий.

— Вам, пані Ромо, випадає сьогодні честь провести вечір,— посадник сперся своїми грубими пальцями об стіл, схилив голову до секретарки (мабуть, щоб розмова його набрала більш інтимного, дружнього характеру),— у дуже шановному і порядному товаристві. Будуть професор Кубійович, доктор Паньківський, генерал Курманович і кілька високих німецьких достойників на чолі з полковником Бізанцем. Потрібна, отже, окраса столу, і ми з доктором Кубійовичем вирішили запросити своїх милих секретарок. Може, доведеться дещо й застенографувати. Гадаю, ви не відмовитесь.

Хотіла спитати точніше, в якій ролі вона має виступати в цьому «шановному і порядному» товаристві, але, як досвідчена жінка, вчасно прикусила язика і тільки вдячно посміхнулася.

— Отже, ви можете бути сьогодні вільні до вечора — піти переодягнутись, причепуритись. Прошу прийти о сьомій сюди. Поїдемо разом. Зустріч відбудеться у ресторані «Пекелко», друзі з Берліна багато чули про цей заклад і дуже раді побувати там.

Доктор Біляк помітив, мабуть, зачудування ув очах секретарки і вже спокійніше пояснив, що «Пекелко» — це наше львівське «Морське око». Сказавши це, засміявся облесливо, ще й язиком облизав нижню губу.

«Так він поводить ся, коли зустрічає Приймакову»,— подумала злісно, зненавидівши шефа всім серцем. Але уста її ввічливо-спокійно вимовили інше, ласкаве:

— Я буду о сьомій. До побачення, пане докторе!

Забрала сумочку й подалася до дверей своїм легким кроком.

— Які ніжні наші проліски,— усе ще лепетав посадник, поки вона не причинила за собою двері.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Тієї ночі на варті стояли Тодорко й Руський. Щогоди-ни обходили невеличке господарство Яця, бачно вдивляючись у лісок, що пернем облягав озеро, а потім Тодорко

вибирався до шосе, що вело з Винників до Львова. Зручно вмонтований на пеньку зрубаного явора, він довго стежив за рухом на дорозі, що саме тут круто підіймалася і ховалася у тунелі, по якому проходив поїзд Львів—Личаків—Підгайці. Міст вважався військовим об'єктом, і часто сюди заглядали жандармські та поліцейські патрулі. Саме тому треба було в хатині Яця вести себе обережно, щоб часом не виявити себе — світлом, гамором, скупченням людей. Щоправда, сама оселя не проглядалась ні з мосту, ні з дороги, її приховував густий гай. Але дзеркальце озера блищало в місячному сяйві срібною чашею і мимоволі привертало увагу кожного, хто мав час і охоту розглядатися навколо. Руський затримав руку Тодорка, коли той уже звернув у бік молодняка.

— Почекай. Подивись ось туди, на протилежний берег озера.

Тодорко зиркнув, і йому одразу стало моторошно. Вихопив пістолет. Біля берега добре було видно німецького солдата, до грудей зануреного у воду. Здавалося, що він намагається вилізти на берег і ніяк не може, бо ледь-ледь підніметься, і знову зсунеться у воду.

— Сховай зброю. Це ж утопленик.

— А мо', п'яний якийсь забрів і видряпатися не може.

— Ні, мертвий, це хвиля його так штовхає.

— Тоді як він сюди, дідько, потрапив? — Тодорко обережно засунув пістолет за пояс.

— А це ми й повинні встановити. Ти підіймайся мерщій на дорогу — чи спокійно там, а я вже цього німчуру спроваджу у надійне місце. А потім доповімо начальству.

Микола Каштанюк оголосив тривогу. Було встановлено, що есесівець загинув, мабуть, ще восени. Хтось завдав йому кілька ударів ножем у саме серце, не знайдено біля нього ні документів, ні зброї. Хтось убив ворога, обшукав його й приволік до озерця.

Взимку озеро затягнуло льодом, і тільки нещодавно наприкінці березня з'явилися ополонки. Набухле тіло піднялось, вітер прибив його до берега. Згадали тепер, що й взимку знайшли в лісі недалеко від озера труп фашистського солдата. При ньому також не було ні зброї, ні документів. Тоді не звернули на це особливої уваги. «Так йому й треба. Ніхто його сюди не запрошував...»

Після короткої наради Каштанюк висловив думку, що на цьому терені діє невелика група месників або ж одинак: почерк не змінився. Через Владка Варинецького, який повертався до праці в друкарні, передав рапорт для Дністрового, а бійцям наказав старанно прочесати довкілля: ліс, руїни спаленого присілка, забудування покинутого дріжджового заводу. Ціасливими розвідниками виявилися Тодорко й Руський.

Вони близько потоваришували з того дня, як Альоша повернувся до Львова після відходу Романа Кардаша й Богдани Нагірної у партизанський край. Причепився Тодорко до Руського і все одне й те ж питав: «Ну, розкажи ще раз, як ви з Романом ішли. Але без фантазій».

Альоша починав неохоче, але, підстьобуваній новими питаннями друга, знову оповідав йому всю їхню з Романом епопею, як вибралися з міста, натрапили відразу ж під Перемишлянами на поліцейську заставу й мало не поплатилися життям. Роман одним пострілом упокоїв вістового, а він збив з ніг двох поліцаїв. Вони боронилися, довелося скористатися ножем.

Альоша розумів, чому Тодорко побивається за Кардашем. Хлопця гризло сумління, мабуть, був несправедливий до товариша, і Роман мусив піти з організації. Звичайно, Руський не виказував свого домислу, а Тодорко все допитував і допитував:

— Роман ніколи не згадував про мене? Не ремствував? Не нарікав?

Альоша розводив руками, ніби просив вибачення:

— Ні, не згадував жодного разу...

Тодорко хилив голову, смутнішав, десь геть зникала його бадьорість, вічне зацікавлення світом.

Ім дісталася чи не найнебезпечніша дільниця. Мали переглянути занедбане господарство колишнього заводу на трьох штучних водоймищах-ставках. Важкий сморід зогнилої трави, змішаної з відходами броварні, вдаряв тут у ніздрі, в'їдався у горло. А мусили рухатися обережно, не кашлянути. Вони брели в намулі-грязюці, ледве витягаючи зачовгані чоботи, і тільки коли перемайнули через огорожу на малесеньке подвір'я, до будки сторожа, стало легше.

— Марно трудилися, — прошепотів Тодорко, зиркнувши на дошки, якими були забиті двері й вікно сторожки.

— Чекай! — нетерпляче перебив друга Руський і уважно почав приглядатися до зрубу будки. Його очі розширились, заблищали вдовolenням. Уже при попередньому огляді він примітив на східцях зрубу сліди підшов.

— Давай, Тодорку, вирвися на горище, он там, дивись, діра на пошивці. Відсунеш набік дошку й пролізеш.

Тодоркові двічі не треба було повторювати будь-якого наказу. Спритно видряпався по зрубу, знайшов замаскований хід на горище й обережно скерував проміння ліхтарика у глиб будки...

— Я мало не скрикнув з подиву, — розповідав пізніше друзям про свою пригоду Тодорко. — Дивлюсь, а з нар схоплюється дівчина, одягнена в яскраву суконку, з квітчастою хустиною на голові, боса чи в панчохах і зразу ж револьвер угору підвела. Ховаю я голову за одрубок стелі й тихо мовлю: «Не стріляй. Не фашист я. Свій».

«Свій? — перепитує зраділим, теплим голосом, що так пасував до всієї її гарної постаті. — Доведи, що свій». — І далі наставляє револьвер.

«Будь розумна, — переконаю незнайомку. — Я такий, як і ти, і так, як ти, борюся проти фашистів». — «А яким чином ти потрапив сюди?» — запитує серйозно. «Партизанський досвід привів», — відповідаю. «Ну, тоді гаразд», — відповідає. І пістолет додолу.

Зіскочив я з горища і кажу: «Я тут не сам, пані добродійко. Зі мною ще одна людина». На мить замислилась, під очима вляглися тоненькі зморшки. А на щоках з боків — по глибокій ямці. Врешті каже: «Проси його».

Чую, що я вже весь у полоні цієї незвичайної дівчини. Хотів постукати у вікно, щоб Руський ішов, та він уже, бачу, плигає з горища.

Умовляємо дівчину, щоб збрала свої речі та йшла до нас. Не відразу погодилась. Врешті, сказала нам одвернутися, а сама швидко переодяглася в уніформу німецької медсестри, взула високі чоботи. «З порожніми руками не йдеться в гості, — сказала й кинулася до нар, відчинила скриньку, — гостинці партизанам беріть».

А там і справді добра було чимало: пістолети, ножі, набої, портсигари, годинник. І цілий жмут різних документів. Позабирали ми те все, вихопились на горище, закрили входи, зійшли. І не надивуємось з Альошею, як зграбно, вміло дівчина вибирається з болота...

Тодорко так закінчує оповідання:

— Привели ми дівчину до Ватага, а вона раптом очі вирячує, і стають вони все більшими й більшими, ще й зашарілася. Здавалось, ось-ось кине́ться до Миколи, але стримала себе. «А я ніби вас знаю звідкись. Ви дуже схожі на Івана Каштанюка, що так гарно співав».

Тут вихопився Тисовський:

«Хлопці, та це ж Агнешка Абцева, та з площі Брестської, з шинку. Агнешко! — Він метнувся до дівчини. — Як же ви сюди попали?»

«Зовсім просто. Я втекла з темниці, в якій нас з мамою закрили і де я мала просидіти всю війну. І зробила це завчасу. Через кілька днів мою бідну матусю німці вбили. Спочатку ховалась, де тільки могла: у добрих людей, на горищах, по пивницях. А потім перебралася до старої броварні. І почала мстити швабам за вбивство батька-матері, свою знівечену молодість, за всі нещастя народу!..»

Очі її пламеніли.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Дві афіші одразу ж впадали в очі Іванові. На одній красувався його портрет — анфас і профіль, а під ним оголошення німецькою, українською і польською мовами про те, що розшукується небезпечний державний злочинець Іван Каштанюк, хто його ввіймає чи допоможе затримати — дістане солідну винагороду. Друга — театральна — повідомляла, що сьогодні о сьомій годині вечора в оперному театрі йде сота вистава опери Верді «Аїда» і в ролі Радамеса виступає прославлений співак, соліст Віденської опери Зенон Дольницький. Ця афіша значно більше схвилювала Івана, він аж почухав потилицю, що робив лише в безнадійних ситуаціях.

Незважаючи на дощ, який безугавно сік обличчя, лився за комір сорочки, Іван перечитував афішу, в уяві вимальовувалася сцена: зелені кипариси, до нього, Радамеса, підходить Черних і співає велику арію Аїди... Зараз його виступ. Уже простягнув руку, вже відкрив уста, і полились слова такої знайомої арії. На нього звернули увагу. Якась пара під парасолею здивовано зиркнула й відразу перейшла на другий бік вулиці. Засоромився, ввібрав голову в плечі, ступив зламаним, повільним кроком.

«Певно, саме закінчується друга картина»,— замріявся. І дика думка блискавкою пройняла мозок.

Випростався і побіг до театру. Перескакував калюжі, штовхав перехожих, мало не збив з ніг поліцая.

— Куди, навіжений! — гукнув поліцай, обтріпуючи мокрі руки об мундир.— Стій, бо стріляю!

Але Іван був уже далеченько і не звернув найменшої уваги на пересторогу. Зупинився біля східців, що вели до службового ходу. «Цікаво, хто нині чергує?» На всяк випадок дістав з кишені десятку і побіг сходами.

Із сторожки висунулась голова швейцара Бокалюка. Пізнав його відразу. Сунув у руку, яка завжди була наставлена.

— А-а, пан Каштанюк, за вами біжать, ловлять? — перехрестився.

— Ніхто не біжить і не ловить. Я так, на хвилину. До друзів.

— Тільки вважайте, я нічого не бачив і нічого не чув.— Швейцар демонстративно обернувся й заховався у своїй клітці.

Каштанюк звернув у коридорчик, де містилися вбиральні провідних артистів. Натиснув плечима двері центральної, яку завжди віддавали запрошеним гастролерам, і вони тихо прочинилися.

«Так, це його,— подумав зраділий, помітивши зелений альпійський капелюх Дольницького на вішаку.— Де ж це мені найкраще сховатися?»

Ступив у нішу біля вікна, заслонився фіранкою, витягнув з-за пазухи пістолет і спокійно чекав.

Дольницький, на щастя, ввійшов сам. І зразу ж кинувся у фотель, знімаючи з голови перуку. Віддихнув важко й стомлено.

— Добрий вечір, пане Зеню,— Іван вискочив з укриття і націлив на артиста пістолет.— Ні пари з уст. Але й не лякайтесь. Прошу вас, дозвольте зіграти одну картину.

Співак злякано витріщив очі, краплини поту виступили на чолі.

— Все відбудеться чисто, для форми лише, для форми, зв'яжемо руки,— продовжував неквапливо приповідати Іван.— Це ніжки зв'яжемо на всякий випадок, вату в уста, і ось тут, у куточку, гарненько перечекате одну картину. Відпочинете. Ви ж утомлені. А я за вас зіграю.— Іван обережно, делікатно пересунув фотель разом із Доль-

ницьким у нішу, де ще недавно сам ховався.— Дуже хочуть ще раз проспівати цю арію. Колись не вдалося. У день прем'єри довелося зникнути. Отже, вирішив застосувати насильство. Ви не гнівайтесь, ніхто й не запримітить. А для мене радість яка!

Іван почав швидко орудувати мотузками. Потім дістав із шафи театральне вбрання, звернувся до Дольницького:

— Коли не помиляюся, зараз виходити слід у цих шатах?

Той кивнув. З обличчя співака уже зійшов вираз жаху, зосталася втома. І подив. Каштанюк швидко одягнув костюм Радамеса, наклав грим. Уважно приглянувся у велике дзеркало.

Пролунав другий дзвінок.

Іван притулив чоло до холодної поверхні дзеркала, намагався якнайповніше увійти в роль. Уже забув про афіші, про Дольницького, йому здалося, що він ось тільки недавно, виконавши заключну арію другої картини, зійшов зі сцени, впала завіса, пролунали шалені оплески, і він, взявши за руку Аїду, підійшов на край помосту й шанобливо вклонявся публіці. А зараз продовжить виступ.

Знову задзеленчав дзвінок.

Причинив двері й неквапливо попростував знайомим коридорчиком на сцену.

Усю картину провів у високому натхненні, голос його звучав свіжо й упевнено, усі завчені колись рухи, паузи, мізансцени згадалися, наче вчора їх тільки засвоїв. Не запримітив навіть, чи хтось з його партнерів розгадав заміну.

Глядачі нагородили його оплесками, у залі спалахнули ліхтарі. Іван побачив ціле море голів, збуджені, одухотворені обличчя. Раптова смілива думка пронизала його мозок, він рвучко ступив на авансцену й розкотисто гукнув:

— Люди, добрі люди! Доки терпітимемо наругу?! Бийте гітлерівських зайд! Смерть фашистським окупантам!!!

Зал, наче зачарований, завмер. Каштанюк підняв угорю кулак і побіг за куліси.

— Ловіть його!— почув за собою писклявий голос.

Не заглядаючи до вбиральні, у шатах Радамеса збіг повз отетерілого з подиву швейцара. При виході на вулиці хтось міцно зловив його за руку.

Оксана! Побігли разом через вулицю і сховались у темряві руїн Центрального базару.

— Ви справжній герой! — гладила волосся Івана й захоплено, наскільки це було можливо в темряві, вдивлялася в його обличчя.— Я одразу ж упізнала вас. Серце підказало. Мало не крикнула на сцені, але стрималась, щоб не видати. Інші одаліски й так звернули на мене увагу. «Що з тобою?!» — питають. А я мовчу й ледве дихаю. Ви — герой...

Іван аж тепер відчув втому, величезну витрату енергії. Здається, заснув би відразу каменем.

— Слухай, дівчино! — важко прошепотів.— Тут поряд, на площі Базарній, 2, на другому поверсі живе мій друг Кривий Дзюник. Скоч до нього, хай бере якісь лахи і йде сюди. Чуєш, скоріше!

Сперся об мур, важко дихаючи.

— Я вас кохаю, Іванку, завжди кохатиму, до смерті.— Оксана припала до його руки, намагалась поцілувати.— Але знайте, я помру молодію.

— Облиць, скоріше біжи.

Хлипаючи, відірвалась од Каштанюка й помчала. Кривий Дзюник не забарився. Накинув на Івана плащ й повів його до свого мешкання. Дівчину хотіли відправити з брами.

— Все одно чекатиму на подвір'ї,— наполягала рішуче.

— То хай краще вже йде з нами,— Кривий Дзюник міцно штовхнув Івана в бік.— А то ще біду на нас наведе.— І вже до Оксани: — Бери його за ліву руку, козуле, та й ходім.

Келишок горілки ледве підняв Каштанюка на ноги.

— Ще жодна акція стільки сил не коштувала мені,— визнав.

Незабаром про нову витівку Каштанюка заговорили в місті. Хто перший пустив чутку — важко було встановити. Адже ні директорів театру, ні Дольницькому пригода ця слави не несла, забув про неї відразу другого дня і сам Іван. Напевно, мовчав і Кривий Дзюник. Він був надто обережним, щоб будь-чим ділитися. Певно, пишалася усією цією справою Оксана. У всякому разі, історія розповсюджувалась, переросла в легенду, в якій досить марний вчинок переповідався як геройський. Уже говорили в місті, що лунали постріли, йшла боротьба, що мало не всю поліцію було приведено до бойового стану.

Дійшли чутки й до Миколи та інших учасників бойової групи. Нерозважна витівка брата особливо дошкулила Ватагові. Він вбачав у ній не лише безглуздий ризик, а насамперед порушення дисципліни й законів підпілля. Не став навіть чекати будь-яких пояснень від Івана, при першій же зустрічі доповів про це Луці й Дністровому, вимагаючи покарання порушника. Лука довго не міг позбутися доброї усмішки, ось-ось міг вибухнути веселим реготом, ледве стримав себе. Дністровий вислухав Миколу уважно й повністю підтримав його думку про суворий розгляд справи.

— Іван Каштанюк не член партії, не комсомолец, тиждень тому приєднався до групи,— Лука пробував лагідніше потрактувати цей все-таки каригідний, як наголосив, вчинок підпільника.— До того ж, мусимо зробити знижку на характер Івана. Такій людині важко одразу побороти свою вдачу. На перший раз, вважаю, можна обмежитися доганою.

— Але ж увесь Львів кипить, гуде. Вчинок Каштанюка може мати поганий вплив на інших підпільників, на дисципліну. Це ж класичний прояв анархізму,— наполягав на застосуванні суворого заходу Микола.

— Я поговорив би з ним по-батьківськи,— узяв знову слово Лука,— серйозно, але врівноважено. Трапилось не-поправне, але стільки в цьому трагічного й комічного водночас. І ще раз повторюю: він ще дуже молодий і незагартований член нашої організації. Треба запрягти його до роботи. Доручимо йому якусь важливу акцію. І водночас пильне вивчення життя і поведінки Роми Гамули та Кривого Дзюника. Вона ще присяги не давала?

— Ні, Гамула поки що в резерві. Крім Івана, з нею ще ніхто з групи контакту не має, і вона нікого з нас не знає.

— Івана знає добре.

— Але не як члена організації.

— Трохи не гаразд,— Лука набивав люльку.

— Чому? — Микола поспіль підтримав Дністрового. Адже все-таки мова йшла про його брата, і нехай нікому не майне і в думці, що він може бути стороннім.— Вони народжені одне для одного. Навіть характерами однакові,— наголосив на цьому слові й пильно зиркнув на Луку.

— Що ж, не заперечую, коли так. Хай перевіряють.

Від цього справі тільки користь. А тепер основне: треба готувати першотравневу акцію.

Запала коротка пауза.

— А як усе ж буде з Іваном Каштанюком? — нагадав Микола про справу, задля якої прийшов.

Дністровий поглянув на Луку.

— Хай буде, як пропонує Лука: сувора догана з попередженням.

Іван на диво спокійно сприйняв повідомлення про догану, ні словом не захищався, хоча Микола сподівався бурхливої реакції.

«Це вже гаразд»,— подумав. Вони сиділи знову ж таки у комірчині Недовоза самі, але Миколі чомусь трудно було сказати, що покарання на цьому не кінчається, що наказ про догану він прочитає перед строем, коли зберуться вони на «апель». Це дивне слово «апель», що примандрувало в життя з фашистських таборів, прижилося у підпіллі. А попередити треба було обов'язково, щоб Іван не вибухнув раптом, при друзях, при Альоші, з яким заприятелював у такій складній ситуації.

Сказав нарешті:

Іван знову начебто не звернув жодної уваги. Тільки прикрив повіками очі.

«Переміг себе хлопець і цим разом, усе добре».

Поклав руку на плече Івана.

— А тепер скажи мені відверто: чому ти зробив це? Чи не задумувався, що дієш нерозумно?

— Ти цього не зрозумієш, Мику.— Іван уже пересилив кризу, обличчя його злагідніло, голос звучав приємно, тепло й ліниво.— Я мусив піти до театру й виступити на сцені. Мусив! Тому, що поряд з театральною афішею висіло оголошення з моїм портретом. У першу мить хотілося зірвати цей поліцейський комунікат. Але передумав. Хай люди бачать, що він живе, діє. А ось на театральній афіші мого імені не було. А повинно. Я ж вивчав роль, співав на всіх репетиціях включно до генеральної. Не моя вина, що в боротьбі з фашистами я був поранений. Будь-яку справу людина повинна довести до кінця. Мое ім'я було надруковане на афіші прем'єри, і я мусив свою прем'єру зіграти, хоча б трупом ліг через це.

— Дивні в тебе розумування, Іване. І характер дивний.

— Такий уже є. Вони мені зовсім не перешкоджають жити.

— Але ти міг накликати біду на організацію. Тебе могли б схопити.

— Невже ти думаєш, що в мене язик довгий? Погано ти мене знаєш, хоч і братом доводишся.

— Брати ми — як два ліві черевики.

Засміялися обидва.

— А хто винен?

— Звичайно, швець.

— Ти мені на батьків не наговорюй. Епоха наша винувата. Забагато ідеологій кинула нам на стіл. Хто яку зопалу вхопив, ту й проковтнув.

— Та й вдавився.

— Не будь надто розумним. Хто вдавився, а хто й ні. Мене, наприклад, націоналізм до кінця не схопив. Завжди свою думку мав, робив так, як мені, а не котромусь із «вождів» забagnetься.

— Це зветься анархізмом.

— А може — власне переконання?

— Ти дивись на результати. Марно прожив стільки років. Кому ти дав щастя?

— Не люблю давати.

— Знаю. Ти завжди прагнув бути пупом землі. А розчарування б'ють.

— Я не мав розчарувань. Просто доходив до нових висновків.

— І змінював напрям.

— Разом з епохою.

— Врешті, закріпився ти в ній на певних позиціях?

— Думаю, що так.

Розмова радувала Миколу. Щораз більше впевнювався, що Іван глибоко пережив свою драму й, незважаючи на такі вибрики, як у клубі письменників та театрі, твердо ступив на добру дорогу. А про дальші результати не сумнівався. Знав добре характер брата.

— Хочу розкрити тобі ще одне. Наша група дістала наказ посилити боротьбу проти фашистських наїзників. Тобі доручають організувати напад на фашистське приміщення. І простежити остаточно за Ромою. Ми з тобою мусимо вирішити — бути їй прийнятною до організації чи треба одірватися від неї назавжди. Але мусиш вести себе дуже обережно...

— Гаразд. Дякую за довір'я! Так, мабуть, треба сказати у подібному випадку?

— Важливі не слова, а переконання.

— Ними не клопочись.

Кажуть, що один неспокій погамовує інший, що одна хвороба лікує другу. Невідомо, як Іван вів би себе в розмові з братом, коли б його на той час не мучила дивна хандра. І причиною її була несподівана зустріч з Оксаною, її поведінка. Тоді на квартирі Кривого Дзюника сказала просто, ніскільки не соромлячись ні його, ні господаря:

— Піду до вашої дружини, пане Іванку, і скажу: «Ви вже нажилися досить, дайте пожити й мені».

Спалахнув тоді весь.

— Ти що, здуріла?

— Ні, я серйозно. Переконаєтесь. Я вже була в Модести. Але ще стримувалась. Хотіла спочатку вам сказати. А тепер мене вже ніщо не стримає.

— Ти справді збожеволіла,— слова Івана цим разом звучали грізніше.

— Анітрохи. Кожен має право, а я вважаю — і обов'язок,— боротися за своє щастя. Мій шурина Всеволод цілу теорію для цього підбив: «У наш час, жорстокий, як вовчиця, у світі ціниться тільки воля і сила».

— Слухай, мала, ти, чую, добазікаєшся. Як зніму зараз ременя, як почастую навідмаш, то всі теорії твого фашистського шурина Коновки вивітряться з голови. Подумай, що ти верзеш?

— Я добре подумала. Тим більше, що вмру молодою. Подивись на мою долоню. Ось лінія життя обривається...

— Не дівчисько, а чорт якийсь. Ти чуєш, Дзюнику?

— Це хвороба,— мовив спокійно Кривий.— Зуб, що болить. Щипцями ррраз — і все. Заживе до весілля. І знаку не залишиться.

Оксана схопилася з крісла.

— Я вас попередила. А тепер — будьте здорові.

І поки чоловіки встигли підвестись, рвонула до дверей, перекутила ключ, вибігла.

— Ну й фея! — Кривий Дзюник ліниво сів на своє місце.— Її зараз і двома кіньми не наздоженеш. Щоб тільки не попала в руки жандармам.

— Не попадеться. Хитра й обережна вона. У руїнах

пересидить, у брамі перечекає. Ну й нагородив мене бог,— налив спересердя чарку.— Вже більше року отакої виспіває. І знаю: що обіцяла, те зробить.

— Що ж на те дружина?

— Йї усе відомо. Хай і вирішує. Я вже втомився, правду кажучи, від цих жіночих залицянь. І, мабуть, даремне зв'язав руки Модесті. Мучуся, що просто не вартий її.

— Дивна мука,— Дзюник налив і собі чарку.— Знаєш, що я думаю: тобі, інженерку, тепер зайве таким займатися. Портрет по всьому місту розклеєний. А ще після нинішнього вчинку. Долив олії до вогню.

Кривий Дзюник ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, і ворухив губами, наче щось говорив до себе.

— П'ятдесят. Я завжди рахую у думках до п'ятдесяти, а тоді вже висловлюю свою думку. Отже, слухай мене до кінця: оддаю тобі на тиждень цю свою «кавалерку», тільки з однією умовою: ти з неї і носа надвір не висунеш. Потрібні запаси їжі знайдеш у буфеті. Мене недарма колись називали білкою: «горішків» наховав на чорну годину. Де житиму я — хай тебе не турбує, знаєш мене не відтепер. Через тиждень ввечері принесу тобі одяг. Твій розмір «56», здається? У шкраби влізай мої, у нас обох ноги ніби злодійські. А тепер вилазь із свого єгипетського костюма та й у стебло, мені завтра на восьму рано.

— Чорт ти рогатий! І помолоти язиком не даси. Для чого тоді пляшку розкорковував?

— Ось тобі й постіль,— не слухав Дзюник, подав простирадла, ковдру.— А я собі на дивані постелю. Ти ж шанована особа, принаймні для німців... А я ще ні.

— Чекай, чекай,— Іван бадьоро підвівся, схопив товариша за руку.— Ніякий я не герой, а хвіст собачий. Здають нерви...

— Тим паче годиться перепочити,— підхопив Кривий Дзюник, радий, що відгадав хворобу друга і знайшов спосіб її лікування.

Та коли через тиждень відчинив двері свого помешкання, Івана не побачив. На столі, під склянкою, знайшов учетверо складений папірець. Записка повідомляла, що Івана забрала чортова дочка. Ці слова були перекреслені іншим чорнилом, і над ними красувалося каліграфічне вираження: «Не чортова, а Іванова. І не дочка, а доньця».

А потім була зустріч з Миколою.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Ще не встигли фашисти сяк-так опам'ятатися од своєї поразки під Сталінградом, ще генерал-поручик німецької поліції Кацман і комендант української поліції майор Пітулай закінчували розробку плану повного знищення євреїв у львівському гетто, ще комендант Янівського табору смерті Густав Вільгауз поспішно майстрував нові костедробарки, а львівські газети вже зарябіли траурними повідомленнями про вбивства «більшовицькими агентами» гестапівців, жандармів, поліцаїв, «видатних діячів національного руху», яких у народі звали просто зрадниками й фашистськими запроданцями.

«3-го лютого 1943 року на 29-му році життя погіб Олександр Павлів, десятник української поліції, інструктор у поліцейській школі УП у Львові».

«11 лютого на розі вулиць Германів і Борковських вбито поліцистів Володимира Підгірного та Івана Дереміляка».

«18 лютого у Стрийському парку знайдено труп воїна СС».

«3-го березня при вулиці Личаківській о годині 23 більшовицькими агентами був застрелений кандидат української поліції Василь Еліяшевський із IV комісаріату УП».

І так далі, і так далі...

Чутки про дії месників швидко поширювалися у місті, про це говорили всюди. Завовтузилися і приречені. Поліцаї масово втікали із служби або притихали, уже не знущалися жорстоко над людьми, менше грабували.

Група Ватага мала підставу бути задоволеною своїми першими відплатними діями. До неї було вже прийнято, після докладної перевірки, і Рому Гамулу, й деяких інших. Сміливі, досвідчені, винахідливі, вони в деяких справах стали незамінними. Тільки з Кривим Дзюником не було знайдено спільної мови.

— У мене є свої плани,— заявив Іванові на останній зустрічі.

— Що ж ти бокуєш,— переконував Іван товариша.— Невже і зі мною не хочеш разом, старий друже?

— Хто сказав, що не хочу? Хоч і зараз піду з тобою на пиво.

— Все-таки признайся, чого ти шукаєш?

Нахилився до Івана, тихо прорік:

— Під секретом скажу, бо добре знаю вас, інженерку, і вірю як самому собі: шукаю німецьку антифашистську організацію. Своїх давніх друзів із Берліна.

— Шукаєш чи знайшов уже?

— Перше.

— Гм... А тим часом тобі вдалося визволити з тюрми редактора Тисовського... Фокус?

— Це зовсім інша річ. Надибав я ренегата, він тепер велике цабе в СД. Отже, послав я йому копію його колишньої заяви в КПН і зажадав зустрічі. Ми мусили домовитись.

— І ви віддали йому оригінал?

Кривий Дзюник зареготав.

— Невже ж, інженерку, ви маєте мене за дурника? Оригінал зберігається у надійних руках. Але щодо умови, то, як кажуть, вона дорожча грошей.

— Тільки грошей?

— Мовчу.

— Про те, що у Львові,— Іван шукав нових стежок до відвертості товариша,— видається бюлетень німецькою мовою для німецьких солдатів, ти чув?

Дзюник легко посвистував.

— Давно це знаю. Але я шукаю газету, яку видають німецькі антифашисти. Мусить така бути. Коли не у Львові, то в Кракові, Варшаві, Празі чи й самому Берліні. Коли вже хочеш знати все — а тобі я вірю, як братові,— то шукаю я членів підпільної групи «Червоний оркестр». Мало їх залишилось, багатьом членам цієї організації фашисти вкоротили віку, але всіх не перебили. Я мушу знайти живих друзів і разом з ними мститиму за мертвих. Таку дали ми в тридцять третьому присягу... Ось чому я й не можу зв'язувати себе із львівським підпіллям.

— Я тобі заздрю.

— Тоді їдь зі мною. Ти добре знаєш німецьку мову, маєш віденський паспорт, і відваги тобі не позичати. До того ж ніхто тебе в Берліні шукати не буде. А такий друг мені в Німеччині пригодився б.

Іван на якусь мить замислився, тінь лягла на його обличчя, несподівана пропозиція викликала нервозне тремтіння повік, і досвідчений розвідник зрозумів: Іван ще внутрішньо не готовий до справжньої боротьби.

Поклав руку на плече Івана.

— Я, звичайно, пожартував, інженерку! Ти потрібен

тут, та й ніхто не відпустить тебе в далеку Німеччину. Там нічого тобі робити. І врешті, у мене є вже товариш для поїздки.

— Ти мене ображаєш, Дзюнику,— намагався боронити себе Іван, хоч і сам відчув, що заскочений зненацька.

Дзюник не знімав руки з плеча Івана. Ще ближче присунувся до нього. Йшли тепер, майже обнявшись.

— Ще раз вибач, побратиме мій,— шепотів спокійно, що зовсім не пасувало до його завжди різкої, часом аж цинічної мови.— Я справді пожартував. Забаглося раптом знати, чи поїхав би ти на таке ризиковане і... чуже для тебе діло...

— Антифашистська боротьба, де б її не вести,— це спільна справа всіх тих, хто ненавидить Гітлера.— Іван відступав з гідністю.— Хто ж, як не секрет, той щасливець, що їде з тобою?

— Тит Люстерко.

— Тит Люстерко?

— А так. Беру його з гуманних міркувань. Мабуть, у Кракові, а може, у Варшаві доведеться його одіслати назад. Він давно мріє погуляти над Віслою. Ми здійснимо його мрію, а ви тут — слухай мене уважно — розквітається з його жінкою.

— Знову жартуєш? — обличчя Івана поволі наливалось багрянцем.— Може, на сьогодні досить?

— Не жартую. Зараз я від жартів такий далекий, як і від Варшави. Жінка Тита, з якою, до речі, він зв'язався в той час, коли я був у тюрмі, інакше ніколи б не дозволив йому брати таку погань,— це й твоя добра знайома. Ванду Мелетич пам'ятаєш?

У Івана завихрилося в голові. Він не пам'ятає Ванди? Не тямить, як їздив з нею купувати м'ясо, як заходив у Юркове «гніздечко»?

— Ти говори ясно! — зажадав Іван.

— Отже, слухай. Ванда працює в гестапо. Це точно. Сам її бачив під час допитів. І дивуюся, яким це чином ти та Юрко не зустрічаєте сходу й заходу сонця за ґратами. Вона ж не могла забути, що Юрко вигнав її з шинку. Отже, кожної хвилини вам загрожує небезпека. А щодо Тита Люстерка, то його нічого й не зв'язує з цією шлюхою. От пішов до неї жити-мешкати, як то повсякчас робили й роблять львівські батяри. Але він мій друг, і я хотів би застерегти його... До речі, у мене цілий список

агентів та інформаторів, великих і дрібних провокаторів. Окремих з них — найбільш небезпечних — уже знищено. Є серед них і наші знайомі. Твій граф Ляс-Роздольський, наприклад.

Ім'я графа якимось непомітно промайнуло для Івана, він подумав про інших і потиснув руку Дзюника.

— Скажи, скажи мені правду, Рома Гамула числиться між агентами? Це дуже важливо для нас.

— На жаль, я цієї особи не знаю. Прізвище чув. Але... Зрештою, перевірити не важко.

— Ти мене просто вбив! — Іван глибоко замислився. — Пам'ятаєш, до шиночка Юрка заходив оберштурмфюрер Ганс, гестапівець...

— Ганс — інша стаття. Він просто напівнімець, точніше — польський німець, до того ж п'яничка й невдаха...

— А може, він із тих німців, які виховані на творах Гете, Шіллера, Гейне?

Дзюник дивно посміхнувся:

— Між іншим, Гете автор не лише «Фауста», але й поганенького трактату, що називається «Проект введення німецької мови в Польщі». Олімпієць Гете виправдував розчленування Польщі. Це він ставив риторичне питання, «чи прусси можуть вийти з порожніми руками, коли Росія і Австрія беруть?»

— Розкриваєш переді мною речі, про які я й поняття не мав, — широко зізнався Іван.

— Треба читати класиків марксизму, — лукаво мовив Дзюник.

Каштанюкові забракло відваги визнати, що він пробував це робити, але яке це було читання, зрозумів тільки зараз.

Їх бесіда відбувалася пізнього вечора, вони йшли на квартиру Дзюника. Іван навіть не попросив вибачення за те, що після свого пам'ятного виступу в театрі не дотримав обіцянки залишитись у мешканні друга, але зразу ж, втікаючи від Оксани, вранці перебрався до своєї комірчини. Розстеляючи постіль, Дзюник попросив Каштанюка, щоб той поселився в його квартирі, коли він поїде в Німеччину.

— Хочеш, я тебе так розмалюю, що рідний брат не впізнає. І новий аусвайс справжнісінький отримаєш. Вибери тільки гарненьке прізвище. А щодо списків агентів — то випишу тобі тих, кого треба насамперед позбутися.

Ванди — у першу чергу. Для загального добра й вашої безпеки. У Берліні я не думаю довго затримуватися.

Лягли. Погасили світло. Іван довго не міг заснути. Скільки років він думав, що нема сміливця понад нього, а тут — бач...

Уночі приснилась йому Ванда. З великими шматками сала на плечах, на ногах. Він почав знімати з неї ці кусні й пробудився. Уже не заснув до ранку.

Усе, що почув від Дзюника, Іван зразу ж переповів братові, а Микола далі — керівництву організації. Дністровий нав'язав контакт з Євстахієм Поточняком. Було визнано правоту Дзюника. Він не член львівської підпільної організації і має право боротися з фашизмом там і так, як йому хочеться. Лука передав тільки прохання, щоб перед виїздом зі Львова, коли це можливо, він подбав про бланки документів різних відомств генерал-губернаторства. І вже від себе особисто питає, чи не міг би Дзюник посприяти визволенню режисера Таднюка, якого гестапівці схопили відразу ж після вистави-ревю «Веселий Львів» і дотепер тримали у в'язниці. Звичайно, кати давно розправилися б з мужнім Яремою, але за нього — мабуть, для власної безпеки й авторитету — клопотав перед гестапо від УЦК отець-магістр Кушнір, мовляв, це провокація окремих артистів і, насамперед, Богдани Нагірної, яка втекла, та комуністичних агентів, що першими почали співати більшовицьку пісню «Вставай, страна огромная...»

Великий список агентів гестапо не здивував керівників підпільної боротьби. Ні для кого не секрет, що майже всі, хто перебував на високих постах у німецькій адміністрації, охоче віддавали свої послуги таємній поліції. Дивним здалося те, що серед зрадників числилося немало купців і промисловців, яких ніхто не тягнув за комір на вулицю Пелчинську, де містилося гестапо, вони йшли туди з власної ініціативи, крадучись, як пес за кістками.

Щодо Ванди Мелетич, то було вирішено старанно перевірити інформацію, а вже тоді робити висновки. Справу графа Ляс-Роздольського, як корінного варшав'янина, який тільки рік тому прибув до Львова, запропоновано передати представникові Польської робітничої партії, який саме днями мав прибути до Львова для переговорів з підпіллям.

Мала організація і свої внутрішні клопоти.
Насамперед з Агнешкою.

Фіакр, яким правив Тодорко, відвіз дівчину до лікарні на вулицю Рапопорта, де симпатик організації, відомий у минулому антифашист доктор Насюк поклав її в окремії кімнаті у флігелі. Таке практикувалося не раз. Лікарня була переповнена — усе ще тривала епідемія тифу, і кімнатки флігелю часто використовувались як палати. Тому ніхто не звернув уваги на нову пацієнтку.

Спокій, повсякчасна опіка Насюка й довіреної сестри, міцний організм швидко дали результати: через кілька днів Агнешка виглядала так, ніби і дня не жила вона у затхлій темниці. Стала на диво скромною, схияла головою й соромливо кусала губу, коли Насюк або медсестра відвідували її. Ні про що не запитувала, нічого не домагалась. Піднесе, було, доктор Насюк її голову, щоб простежити за галками в очах, а в її чорних вугликах, що ще недавно виблискували гостро, як мечі, скипався глибокий смутко. Чекав хвилини, коли Агнешка спокійно й сміливо, без надмірної гостроти подивиться на нього, у вікно, на світ. І яка була його радість, коли досяг того скоріше, ніж сподівався.

Тоді Агнешкою заопікувалася Рома. Вона виробила для неї аусвайс на ім'я Уршули Лагоди, польки, влаштувала її на квартирі на вулиці Бернштейна, 16, що була в резерві посадника міста. Попросила Біляка, коли той був у доброму гуморі (а тепер чудовий настрої майже не покидав його) віддати це мешкання тимчасово її давній подрузі, яка приїхала з Станіслава. Біляк підписав ордер, навіть не глянувши на прізвище. Тепер Рома часто відвідувала Агнешку, допомагала їй сьак-так влаштовуватися, дала їй темний весняний плащ і брунатний лисячий комір, що були тоді в моді. Порадила перефарбувати волосся.

Агнешці було суворо заборонено виходити з помешкання, займатися будь-якою діяльністю проти окупантів. Йшлося про її безпеку і душевний спокій. Але Агнешка ці слова заборони потрактувала по-своєму.

Рома звичайно щоранку тільки побіжно переглядала газети й відразу відносила їх шефові. Кидала оком на першу сторінку, щоб знати, на які «заготовлені позиції», «згідно з планом» відступили частини «непереможної» армії фюрера, потім, не розкриваючи газети, перекидала її і зупиняла погляд на некрологах (а їх з'являлось щораз

більше) і вже акуратно, скрупульозно, з незаташеною цікавістю перечитувала матримоніальні оголошення, намагаючись з відомостей тексту вгадати авторів заманливих пропозицій. Так зробила і цього ранку. Глипнула на четверту сторінку «Львівських вістей» і раптом закам'яніла: з фотографії, вміщеної в газеті, дивилася на неї Агнешка. Оволодівши собою, читала, стискаючи губи, жахливе повідомлення: «29 квітня цього року у Львові в мешканні на вулиці Бернштейна, 16, знайдено труп члена німецької спеціальної служби. Є всі підстави стверджувати, що вбивцею є господиня квартири — жидівка, яка видавала себе за польку Уршулю Лагоду. Опис особи: вік 20—24 роки, середнього зросту, худорлява, бліда на обличчі, орлиний ніс, чорні очі. Первісне темне волосся в останньому часі перефарбоване на ясно-каштанове. Одяг: часто носила чорну вуальку з довгим серпанком, темний плащ, брунатний лисячий комір, спортивні гірські черевики. Хто бачив цю жидівку після 16 березня 1943 року? Хто може подати вістку про теперішнє перебування Лагоди?»

Відомості, що їх на бажання задержимо в таємниці, приймає дирекція кримінальної поліції у Львові, площа Галицька, № 15, кімната 227, телефон 101-51, або кожна інша поліційна станиця».

«Ще цього нам бракувало!» — Рома мало не сплеснула в долоні. Глипнула підозріло на двері й глибоко в скриньку заховала газету. Її шеф рідко заглядав до преси, маючи всі відомості «з першої руки». Проте сьогодні, ніби навмисне, довго бабрався в купі газет.

— «Львівських вістей» не було? — запитав з-під окулярів Рому, покликавши її дзвінком до кабінету.

Очі секретарки вдавано розширилися.

— Яюсь навіть не зауважила. Всю пошту відразу ж поклала панові докторові на стіл.

— Певне, запізнилися з друком.— Біляк ладен був у ці дні все й кожного виправдати.— Якийсь важливий матеріал в останню хвилину,— пояснював, ласо зиркаючи на ноги секретарки.— Такі наступають події, такі події, пані Ромо! — І, махнувши зневажливо рукою, мовив уже весело: — Почитаю вдома, я ж передплачую усю українську пресу.

Гамула мило посміхнулася до шефа, а в думках весь час мала Агнешку та її нерозумний каригідний вибрик. До обідньої перерви сиділа як на голках. Вийти, щоб повідо-

мити товаришів про випадок з Агнешкою, не було як, шеф весь час сидів у кабінеті, складаючи якісь плани, раз у раз просив її зв'язати його телефоном з тим-то чи таким-то. Чекала, що ось увірвуться гестапівці, кримінальна поліція. Як добре, потішала себе, що ні позавчора, ні вчора не заглянула до Агнешки, а вибиралась чей же. Напевне, потрапила б у розставлені гестапо сіті.

О першій годині швидко подалась додому, подзвонила вперше від вступу в організацію просто на квартиру, де містився штаб. Сказала тільки одне речення: «Пане доктор, сильно захворів мій мізинчик (так назвали Агнешку, бо мала надрубаний маленький палець)». У трубці почула спокійний голос Луки: «Зараз прибуду».

Через півгодини прийшов Іван. Керівництво вже знає про вбивство. Прийнято відповідні заходи. На озері у Яцця введено стан тривоги. Ромі рекомендується загострити увагу на своїй роботі, перехопити листа, коли б такий надійшов з гестапо. Але, мабуть, найгірше минуло, коли кримінальна поліція звертається через газету, мала б вона точні дані, то не друкувала б оголошення.

Другого дня ввечері Агнешка з'явилась у домівці Яцця. У тому ж плащі й черевиках, що були так докладно описані в газеті, з тим же пофарбованим у рудий колір волоссям. Хлопцям на мить забракло повітря у грудях. Притьмом затягнули дівчину в приміщення. Агнешка вгідно розсілася та спокійно розповідала:

— Ну, я стала у вікні, так ласкаво заходило сонце, з-над Гицлевої гори повіяло свіжістю вечора, запахло весняними квітами. Дивлюсь — зупинився під моїм вікном якийсь вищий офіцер СД. Славний такий, молодий. Питає, чому стовбичу вдома в такий чудовий, духмяний вечір. А я йому просто з мосту: «А чому мені не стовбичити, коли мені так добре». Він на те: чи не вийшла б я поспацерувати трохи з ним. Я своєї: «Чому не вийшла б, але єдині гарні мешти віддала до направи, у шевську майстерню, то не маю в чому ступити». Тоді офіцер попестив мене палким поглядом і питає: чи в такому випадку не міг би він зайти на хвилиночку до помешкання. «Чому не міг би й чому на хвилиночку», — відповідаю і все думаю, де свій стилет заховала. Німчисько гарно перепрошує мене, на якусь мить зайде до магазину, що напроти, ще й питає, яке я вино люблю: італійське, німецьке чи французьке. А я кажу, що люблю німецьке, тому що

люблю німців. Почимчикував офіцер до магазину і вже суне з невеличким пакунком до вхідних дверей. Відкриваю я йому, він ввічливо вітається, хвалить мене за чудовий віденський акцент, кладе пляшку на стіл. А потім до мене, а я йому спокійненько ніж у самісіньке серце. Не вірите,— Агнешка спостерігає на обличчях хлспців зачудування і навіть жах,— ось вино. Думаю, що не найгіршої марки.

Що було робити з непокірливою? Переодягли її по-селянськи, і два старі — Степан Кардаш та Данило Яць відвезли її поїздом до Дрогобича, а там на фіру — та й у Борислав. Не пручалася, не вередувала, знову зробилася тихою, мирною, розумною. Передали дівчину в загін, що перебував у Бронницьких лісах.

Були й маленькі радощі.

Тодорко багато років приятелював з Гуком, і тепер боляче йому було дивитись, як удова побивається сама, терпить наругу від цибатого десятника поліції Козоріса, її поневіряння на Галицькому базарі, де жінку без чоловіка спихають щораз на дальші й гірші ряди. Тодорко вирішив одружитися з Розалією. Весь червоніючи, похлоливо попросив дозволу у Ватага. Микола жив колись на квартирі у Гуків, прив'язався був до цієї сім'ї, з цією квартирою у нього пов'язано багато і гарних, і неприємних спогадів. Тут через звичайну необережність позбувся своїх міцних гірських черевиків, тут мало не попав у руки жандармів. Він також щиро бажав сміливому бійцеві своєї групи щастя на новій дорозі життя. Разом із старим Кардашем вони несподівано навідалися в день весілля до квартири Гукової на вулиці Сербській, піднесли новому подружжю настільний годинник (десь роздобув його Степан), з якого щогодини вискакував півень і кукурікав.

Розалія не знала, як похвалити свого судженого.

— Студент він, любоньки мої, вчений,— показувала любовно пальцем на Миколу. — Він такі книжки читав, такі книжки, що й у ксьондза не побачиш. А пан Степан,— тикала рукою на Кардаша,— велика людина від торгівлі.

І щоб продемонструвати, що й вона не звичайна собі перекупка, вилізла на крісло і весь монолог Юри з першої картини п'єси «Верховинці» одним духом відтарабанила.

Коли гості дружно зааплодували, скромно вклонилася і мовила словами, що скоро в шепіт перейшли: «Це Домінько мене вивчив. Міцно вже любив цю роль. На сцені

грав як правдивий артиста з театру. Але наш Тодорко не з гірших. Такі тобі книжки виліплює, що хай євангелія з самої Преображенської церкви сховається під іконостас. Хто зна,— продовжувала замріяно, коли Тодорко, обнявши її, зняв з крісла і посадив на тапчан,—хто зна, чи не кину я шкереберть свою капусту й не стану торгувати книжками, що їх ліпить мій любий Тодорко».

«Молода» говорила й говорила, хвалила однаково й першого чоловіка Домінька, і нового — Тодорка, гості пили, ласкаво кивали головами й гомоніли кожен своє, аж поки од весільних пісень не задзвеніли шибки в душному приміщенні.

Микола з Кардашем непомітно вибралися з кімнати, ніхто навіть не зауважив.

На розі вулиць Сербської і Боїмів запримітили десятника Козоріса. Він весь час пильно вглядався в освітлене вікно кімнати Розалії, що палало яскравим світлом зразу ж над тротуаром, ніби хтось на краю вулиці розклав ватру.

— Час, мабуть, з цим негідником розквитатися,— мовив тихцем Кардаш, коли, обігнувши площу, вийшли на вулицю Пекарську.

— Давно пора,— погодився Микола,— тільки не тут, не в районі базару. Треба його виманити на простір, хоч би на Кайзервальд.— По хвилині додав рішуче: — Що ж, справу вирішимо. Записую його ім'я до «пам'ятника».

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

І знову вечоринка відбулася на квартирі Роми Гамули, як і минулого та позаминулого року. Господиня готувалася до неї так само старанно, як і до двох попередніх. З майстерністю і вигадкою робила бутерброди, поклала собі, що кожен має бути оригінальним, хоч якоюсь дрібницею відрізнятися від інших, а заготувала їх добрих три десятки. При досить скромних матеріальних ресурсах досягти цього було не так легко. Іван відразу ж зняв з таці два бутерброди.

— Не можу вирішити на вигляд, котра канапка краща,— ніби виправдовувався, примружуючи очі.— А коли б ще чарчина...

Рома допитливо зиркнула на Миколу. Вона, звичайно,

запаслася і випивкою, але не посміла поставити на стіл. Бо вечірка ця була особливою.

— Не взивай імені бога даремно,— Іван зауважив погляд Роми й жартома посадив її у фотель.— Микола вважає, що той, хто п'є горілку перед операцією, той просто боагуз.

— Я вражена,— Рома шукала слів, щоб відповісти Іванові.— Протягом двох років я не бачила, щоб ти їв. Завжди тільки закушував.

— Цим разом переб'ється,— озвався Тисовський, ледве справляючись з канапками.— Чайком би запити.

Гості швидко впоралися з бутербродами. Довелось господині нарізати хліб і вже не фантазувати: намащувала маслом, клала шматки ковбаси, платівки сиру, все це закришувала зеленим — прошу дуже. Хлопці не соромились, брали з рук господині бутерброди, ще й ще підкріплюючись.

Тисовський сів за піаніно і одним пальцем почав награвати мелодію.

— Спокійно, хлопці: Брамс! Геніальний Брамс! — патетично вигукнув Іван.

— Що ж, натяк зрозумів,— Остап демонстративно закрив кришку піаніно і, зіпершись на поруччя фотелю, неквапливо почав читати вірші Тичини, Рильського, Бажана. Він знав їх багато, навіть окремі з тих, що написані вже під час цієї війни. Чекаючи в редакції на останні повідомлення з «головної квартири фюрера», щоб перекласти і дати в номер, він — коли був один — настроював радіо на Москву, Саратов, слухав й запам'ятовував вірші ще недавніх своїх радянських поетів-колег.

Зразу ж у кімнаті всі притихли. Шестеро людей застигли на своїх місцях. Присів на підвіконня Микола Каштанюк. Іван осідлав крісло. У дверях до передпокою затрималася Рома з підносом у руках.

В нас правда єдина і воля єдина,
Єдиний в нас кляч і порив.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

Рядки вірша пливли до серця, будили почуття. У Роми пашіло обличчя. Годорко відкрив уста, дихав схвильовано, глибоко. Руський опустив повіки й, здавалось, полинув у свій далекий край.

Остап читав щораз тихіше. Майже шепотом, але шепіт цей бив на сполох сильніше дзвону. Вирішив прочитати і уривок із свого вірша.

Ось на майдан, поміж зелень зійшлись вже солдати смагляві,
Роти тверді вирушають рікою блискучих шоломів.
В серці ростуть почування, як в сонці сполоскані трави.
Жаль тебе покидати, та серце похід вже полонить.
Жди мене біля криниці, де коси тополя полоще.
Ясна дівчино, як буду вертатись з війни переможцем.

Коли Тисовський закінчив читати й легко схилив голову, ніхто не аплодував, ніхто довго не озивався.

— Я своє зробив,— Остап підійшов до Івана,— тепер твоя черга.

Але той сидів засмучений і тільки віднікувався. Тоді якось боком виступив на авансцену Тодорко й зніяковіло, переплітаючи слова, розчулено запропонував свою участь у цьому поетичному змаганні.

— Я недавно був у Варшаві. Польські патріоти борються з фашистським наїзником і зброєю, і піснею, і анекдотом. Я бачив, як месники вбивали есесівця, а в Саському городі вчитав на паркані ось якого вірша:

За рани страшні Варшави,
За лють жорстокого ката,
За кров, за втрату свободи,
Чуєш, німецький народі,—
Польської бомби розплата*.

Продекламував і ще більше знітився. Обличчя зайнялось багрянцем, витер хустинкою піт з чола.

— Може, я і не до речі, але слова ці дуже мені припали до смаку,— виправдовувався.

— До речі, зовсім добре кажеш, Тодорку,— поспішив підтримати хлопця Микола.— Нам би побільше таких віршів, що кличуть до бою. Тим часом наші віршомози таке сміття друкують, що гидко читати. Просто важко зрозуміти, чи справді так глибоко запродались фашизму, чи це просто за звичкою.

— Мабуть, ні те, ні друге,— заперечив Іван, радий, що може відкараскатися від Остапа,— а від бажання заробити, мати гріш на пляшку й на коханку.

* Переклад Р. Лубківського.

— Спокійніше, друзі,— озвався знову Микола.— Залишмо дискусію. Ми повинні відпочити перед небезпечним завданням, а ви як на мітингу... Вірші — це добре, музика також. Вони надихають і кличуть на подвиг.

Настала тиша. Рома підійшла до піаніно, тепер вона підбирала акорди. Іван стрепенувся і собі попростував до інструменту. І зразу ж почав притишено, вплимавши акорд:

Проспівав я багато пісень,
Та яку на розстання з тобою
Заспівати у завтрашній день,
Коли піду від тебе до бою.
Синій сад, давній сад...

Пісня викликала тугу й щем серця, вселяла надію, напружувала волю і порив, несла забуття і спокій. Івана не треба було просити, одна пісня наздоганяла іншу, коломийка заглушувала романси, і глибока любов, кохання, щедрий гумор, сміх полонили серця слухачів.

Нарешті, Микола підняв руку:

— Першій парі підготуватися до виходу.

Тодорко перед дзеркалом вже вкотре примірював вермахтівське вбрання, ще міцніше стягнув пояс, а залізний хрест другого ступеня та медаль за поранення хитнулися на грудях. Разом з Руським, який також був переодягнений у німецький мундир, вийшли першими.

Потім два брати, два Каштанюки вперше після багатьох років незгоди підійшли один до одного й уважно оглянули спорядження. Натягнули глибше залізні каски, накинули на плечі довгі фельджандармські плащі, і самі себе не впізнали.

— Ніколи не мав на собі такої мерзеної декорації,— сплюнув Іван набік.

— Зате роль неабияка,— підкинув Микола.— Не забудь на вулиці наладити свій крок. Ідемо вайлувато, як воли, висікаємо іскри з тротуару...

— Я скоро входжу в роль, не журися.

Останніми вийшли Рома й Остап, одягнуті в цивільне. Вони мали завдання — прикривати бійців, коли б що трапалося. Рома до того ж мала завдання фотографувати наліт. Обоє мали нічні перепустки; для виду повинні були вдавати закохану пару, що повертається з казино чи ресторану. Остап у кишені піджака стискав пістолет. Він пам'ятав, що повинен ним скористатися не лише для до-

помоги друзям і власної оборони, але й тоді, коли зауважив би зраду з боку своєї супутниці. На цьому наполіг Микола Каштанюк, він усе ще повністю не довіряв Ромі, найбільш за те, що служила вона в садочка міста, що зустрів її у кав'ярні «Пекелко», хоч і знав, яку допомогу Гамула вже подала організації. Все ще остерігався можливої гри на два боки.

Із Сикстуської на вулицю Пилсудського — рукою подати. І незчулися, як пройшли цей відтинок вуличками Шайнохи, Коперника, Лінде і через площу Домбровського, перескочили Академічну, котра, на їх щастя, була майже безлюдна, звернули на Коротку, пройшли вулицею Баторія і, майнувши через вулицю Куцу, притаїлись у руїнах розбомбленого у перші дні війни будинку. Переглянулися. На другому боці вулиці, не поспішаючи, пройшли тротуаром й звернули на вулицю Пекарську два фельд-жандарми.

Операцію «Пекелко» бойова група готувала старанно і з розмахом. План акції розробили брати Каштанюки, вони й вибрали об'єкт удару. Вибирали довго. Вивчали всі німецькі ресторани, казино, клуби. Адже йшлося про таке місце, де збиралися найбільш високопоставлені німецькі чини. Йшло про те, щоб окупант якнайболіше відчув удар. Гітлерівці повинні не лише боятися підпільного руху, але й постійно відчувати, що до їх горла вже прикладено гострий ніж. Перебираючи подумки військові об'єкти, казарми, канцелярії різних окупаційних органів, Каштанюки пам'ятали, що майже у всіх цих закладах, за винятком казарм, служило багато місцевих людей. Не всі вони добровільно пішли на службу. Напад на будь-який з таких об'єктів навряд чи обійшовся без пролиття крові невинних. Вдертися у казарми чи на поліційну дільницю не так уже просто. Там сильна охорона. А керівництво організації наказало провести першу велику операцію у Львові з ефектом і без втрат.

— «Пекелко!» — вигукнув Іван під час однієї з розмов з братом і аж ляснув себе по лобі.— Як же я не подумався до цього раніше? Там збирається сметанка: вищі чини гестапо й СД, різні кур'єри з Кракова та Берліна, офіцерня, багаті тройгендлярі,

«Пекелко» вабило фашистів своєю доброю кухнею і першосортними напоями, гарненькими жінками, готовими до будь-яких послуг, таємничою славою найкращого закладу міста, де все дозволено й усе можна дістати. На додачу до всього кав'ярня працювала до ранку. Не було у Львові ресторану, шинку, де б Іван не мав друзів — офіціантів або буфетника. Але цим разом більше щастя випало на долю Миколи. Коли вони ввечері безтурботно курили цигарки й проходжувались Пекарською, недалеко від входу до кав'ярні натрапили раптом на Омелька, того самого офіціанта, з яким Лука познайомив Миколу в ресторані графа Ляс-Роздольського ще восени позаминулого року. Гукнув його, відвів набік.

— Є, Омеляне, важлива справа.

Микола заприянився з Панасюком узимку, коли вони спільно складали поштовий код для організації. Омелян багато років служив телеграфістом, і тільки окупація міста фашистами змусила його змінити професію. У нього було троє дітей і безнадійно хвора жінка, куца платня на головпоштамті прирікала сім'ю на голодне існування. Та й не хотів працювати на німців.

У ресторані натрапив на нього Лука. Вони були знайомі ще до війни, тож і втягнув його в підпільну роботу. Злидні, що їх терпів змолоду, навчили Омелька бути скромним, акуратним, дисциплінованим. Зроду кмітливий і проникливий, став щасливим набутком для підпілля. Усе бачив, будь-яке завдання виконував справно і швидко.

— Смію додати, — відповів тихцем, — що в наш час взагалі дрібниць немає. За кожною справою нині — життя або смерть.

— Смерть окупантам, а нам — свобода, — Микола бачив серйозне обличчя і спокійний довірливий погляд Омеляна. — Нам потрібен докладний план розташування вашого закладу.

— Тобто, «Пекелка»?

— Отож. Усі входи й виходи, вікна і все інше. На коли ви це приготуєте?

— На завтра. Але планик плаником, а найкраще ознайомитися на місці.

— Яким чином? «Пекелко» ж тільки для бошів! Це кожному відомо.

— Усе можна зробити. — Омелько підвів очі на Миколу, що був на голову вищий. — Мій господарунцьо — ві-

денчик! Особливої любові до Адольфіка я в нього не помітив. Він любить тільки грошенята й молоденьких дівчаток. Дере з нас немилосердний гарачик. Отже, мусить на дещо дивитися крізь пальчики. Власне, хазяйнуємо ми — буфетники й кельнери. Ми дістаємо товари, замовляємо дівчаток і таке інше. Приходьте завтра вранці на кухню, ми вам дамо халатик — і до роботоньки. Картопельку чистити вміємо? І добренько. Коли шефуньо зауважить (та він приходить майже завжди тільки вечорком), скажу, що взяв на підмогоньку. Ми це практикуємо частенько. А коли надокучить роботонька, віничок у рученьку і гайда, пішов по залоньках, до кожнісінького столечка приглянутись можна. І віконця помітите, і дверцята. Отже, завтра о десятій зранечку перед службовим входом з подвір'ячка. Гаразд? А я тим часом планчик підготую.

Микола Каштанюк такого повороту навіть не чекав. Побачити все на власні очі — можна продумати деталі. Одне лише непокоїло: чи має право він, організатор, на такий ризик? Його можуть накрити у ворожому кублі. Ніби сам лізе на рожен. Але ж боятися вовка — не йти до лісу.

— Добре, завтра о десятій на подвір'ї, — сказав коротко й зразу ж розпрощався.

Панасюк виявився не лише добрим телеграфістом, офіціантом, підпільником, але й прекрасним креслярем. План «Пекелка» був зроблений за всіма правилами.

Начистивши великий баняк картоплі, Микола підвівся, щоб трохи розім'ятись. Було близько полудня. Приміщення для гостей було замкнене, не з'являвся і директор кав'ярні, і Микола мав можливість спокійно й уважно розглянути всі зали. Найбільше його цікавили вікна. І насамперед ті, що виглядали на вулицю: широкі, високі, обрамлені коштовним деревом і засклені мальовничими вітражами, вони, власне, були глухими, впиралися у мур підвалів і тільки своїми верхніми загратованими очищами виглядали на тротуар. Вийшовши покурити, він по-господарськи оглянув подвір'я, підсобні приміщення. Ні, звідси до залів добиратися незручно, довгі вузькі коридори петляли між кухнею, буфетом і складом, а вікна виходили в криницю внутрішнього двору. Треба продумати інший варіант.

— Може, скляночку пива? — до Миколи підійшов Омелько, який досі готував столи у залах, викладав посуд. — Ми скинемо цей халатик — і ось сюди, прошу, сідайте. Це наш службовий столик.

Надходив вечір. Оркестр заграє «Казки віденського лісу». Вже перші акорди шпигнули Миколу в серце. Це був його улюблений музичний твір.

Омелько налив пива. А Микола, не торкнувшись склянки, слухав музику.

До його столика підійшла Рома Гамула. Не встиг навіть піднятися. Засовався тільки в кріслі.

— Ось де я вас знайшла, товаришу! Не питайте нічого й не думайте нічого поганого. Тільки вас побачила, подумала, що можу бути корисна.

— З ким ви тут? — Микола поволі оволодівав собою.

— З Кубійовичем, Біляком, Бізанцем, Курмановичем, — сказала спокійно, неначе йшлося про її найближчих друзів.

Хотів підвестись і піти. Але слово «товаришу» діткнуло його. Воно було наче продовженням штраусівської музики, симфонією добра, краси й довір'я. Мимоволі всміхнувся. Чомусь дуже забаглося йому спитати Роми: «А вмієте ви чистити картоплю?» Але тільки попросив її присісти.

— Ні, дякую. Я вирвалася на хвилину, поки мої «панове» ще в гардеробі. Побачила вас і здогадалась, чому ви тут. Отже, не потрібна моя допомога?

— Будьте завтра дома о дванадцятій, — відповів стримано. — До вас зайдуть.

Вийшов, кивнувши Омелькові.

Поки на другий день Іван зайшов до Роми, на вулицю Сикстуську, Микола вже знав, що вчора ввечері вона повернулася з кав'ярні відразу ж додому, нікуди не телефонувала, ніхто до неї не заходив, вранці перед дев'ятою пішла на роботу в ратушу і о дванадцятій сорок п'ять пішла простісінько додому.

План бойової операції, умовно названої «Пеклом», передбачав таку послідовність дій: насамперед Руський і Тодорко точно о дванадцятій годині кидають у вікна по чотири гранати і поспішають до друзів, переодягнених у мундири польової жандармерії. Олексій — до Івана на подвір'я будинку, а Тодорко — на риг вулиці Пекарської, напроти входу до кав'ярні, де очікуватиме його Микола

Каштанюк. Не було сумніву, що переважна більшість тих, кого гранати не зачеплять, втікатиме через задні двері на подвір'я, тут і повинні скосити їх кулі Івана й Руського. Вагач з Годорком мали завдання дати відсіч гітлерівцям з «Варшавського готелю» — він був поряд, і тут перебував один із штабів вермахту. На всю операцію відводилося п'ять хвилин, після чого її учасники, незалежно від результату, залишали свої позиції і відходили до саду ветеринарного інституту на вулиці Пекарській, де над маленьким озерцем мали чекати їх однодумці, у тому числі лікар Насюк. Іван єдиний серед учасників операції був озброєний автоматом. Він завчасно і, як йому здалося, непомітно ввійшов на подвір'я й заховався за виступом кам'яної стіни.

Коли вибухли перші гранати, із задніх службових дверей вискочило кілька гітлерівців. Іван немилосердно сік їх з автомата. Ніхто, видно, не хотів більше вмирати й не вихоплювався на подвір'я. Тільки раптом з наріжного підвального віконця відізався німецький автомат. У ту ж мить він побачив у брамі Руського, але знав, тому зараз не пройти, його посіче фашист. Щоб кинути у підвал гранату чи вдарити з автомата, Іван мусив би вийти з укриття. В такому разі фашист повалив би його одразу. Рішення треба прийняти миттю — інакше загинуть обидва — він і Альоша, за хвилину вдеруться гітлерівці з Варшавського готелю або жандармерія. Автомат німця мусить змовкнути негайно. Він рвонувся вперед, але його вже випередив Руський. Прострілений десятками куль, Олексій все-таки встиг добігти до віконця, жбурнув у нього гранату. Сам, схопившись руками за груди, повільно падав.

Стало тихо, так тихо, наче раптом вони опинилися у глибокому лісі, де й вітер не має доступу. Іван нагнувся над другом. Туга стиснула серце. Ні, він не залишить на поталу ворогам навіть мертвого свого російського брата, який врятував йому життя. Підняв тіло Альоші на плечі, перекинув його обережно через мур, сам стрибнув і поніс подвір'ям та бічними вуличками скривавлене тіло, як щось дорогоцінне й найрідніше.

«І звідки тільки тоді в мене стільки сил знайшлося?» — думав пізніше.

— Рятуйте його, рятуйте! — гукнув, побачивши товаришів над озером.

Лікар Насюк одразу ж нахилився над Олексієм, прислухався.

— Його вже ніхто не врятує,— сказав, перемагаючи спазми.— Віднесемо до клініки, скажемо, що підібрали на вулиці,— радив.

— Ні, не треба,— мовив Каштанюк, і здавалось, що говорить він зовсім спокійно.— Поховаємо його тут, у саду. А колись, після перемоги — вірю, що хоч один із нас залишиться живий — перенесемо тлінні останки російського друга-сибіряка, який загинув за Львів, і поховаємо на почесному місці...

Стиснув зуби, щоб не вибухнути риданням.

Прибули Ватаг і Тодорко. Як і сподівалися, гітлерівці з «Варшавського готелю», зачувши постріли, кинулися на допомогу, але вони удвох встигли відступити. Тим не вдалося вихопитися до вхідних дверей. У кожному разі, до того часу, поки вони з Тодорком, згідно з планом, відстрілюючись, не відійшли вгору по Пекарській. Трохи пізніше з'явилися Остап і Рома.

— Альоша! Невже?! — вигукнули водночас.

З міста долинали звуки сирен поліційних машин, постріли. Високо в небо піднялись язики вогню, десь там ішла облава, шаленіли фашисти. А вони в тиші й сумі копали могилу другові-сибіряку.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Розправу за сміливий напад на кав'ярню «Пекелко» фашисти провели наступного дня. В улюблену для екзекуцій пору — точно о дванадцятій годині — п'ять чорних гестапівських автомашин під'їхало на площу Бернардинську. В одну мить десятки есесівців обступили машини, розкриваючи задні дверцята, заревли у нутро кузовів, як у пащі металевих потвор:

— Schnell, schnell, herunter mit dir, das russische Schwein!.. Schnell, schnell springen herunter, die polnische Hunde! *

В отворах дверей з'явилися закуті в кайдани люди-мерці, люди-тіні. Гестапівці ловили їх за ноги, і вони па-

* Швидко, швидко злізай, руська свине! Швидше, швидше зіскакуйте, польські собаки! (нім.).

дали стрімголов на брук, і тут їх копали ногами, били прикладами автоматів, змушували швидко підніматись. Погнали приречених під стіни монастиря, наказали повернутись обличчями до муру.

Серед тих, кого привезли фашисти, був і Таднюк, колишній режисер театру-ревю «Веселий Львів». Арештований ще восени минулого року після вистави, в якій вивів на сцену червоноармійців, він зараз ледве тримався на ногах.

«Це прийшла смерть»,— подумав, але не відчув жодного страху, не затремтіло тіло, наче це відбувся спектакль— скільки їх він поставив на сцені, скільки ролей зіграв у своєму житті! Мабуть, тисячі, не менше. І багато разів доводилось йому падати ниць, після закриття завіси підніматись і разом з іншими акторами— тими, хто вмирав, і тими, хто розстрілював, виходити на авансцену, збирати гучні оплески публіки. Десь глибоко в душі жевріла надія, що, може, і зараз так буде.

Гірко посміхнувся. З голови по обличчю спливала кров, жахливим болем відізнались нирки, мабуть, відбили чортові фашисти. Ледь-ледь тримався на ногах, але не опустився на коліна, як дехто з приречених, навіть випрямився скільки міг, гордо підняв голову. Так, як це робив сотні разів на сцені.

«На сцені,— нова думка пронизала мозок, і став він світлим і чистим,— я ніколи не гинув обличчям до стіни або з зав'язаними очима. І за мою поставу, презирство до розстрілу любили мене глядачі і нагороджували оваціями. То невже ж на останньому спектаклі життя поведу себе інакше? Ні!»

Одвернувся. Перед собою побачив два десятки катів, що вже шикувались метрів за десять від ряду приречених. А далі, за стіною карателів, прямо перед його очима, на розі вулиці Пекарської догоряв будинок.

«Пекелко». Ось воно що. Руїни вже тільки залишились з нього. Знищили патріоти це розпусне гніздо фашистських зайд. Ось за що повезли їх на страту. Слава вам, добрі хлопці, захисники рідної землі, народу, мого міста».

— Die Ansicht zur Mauer! * — почув раптом над головою рик фашиста, і від удару в потилицю світ погас в очах. Але не повернувся. Зібрав останні сили, виступив

* Обличчям до стіни (нім.).

уперед. Він мусив кинути в очі катам своє останнє прокляття, висловити свою невмирущу любов і віру.

І з уст його раптом злетіли слова пісні, яку не раз слухав, замкнувшись в театрі, по радіо з Великої землі:

Не буде, не буде, не буде Україна
Рабою німецьких катів!

Одвернулися од стіни й інші в'язні, підхопили слова пісні, і вона злетіла у безмежну височінь рідного неба.

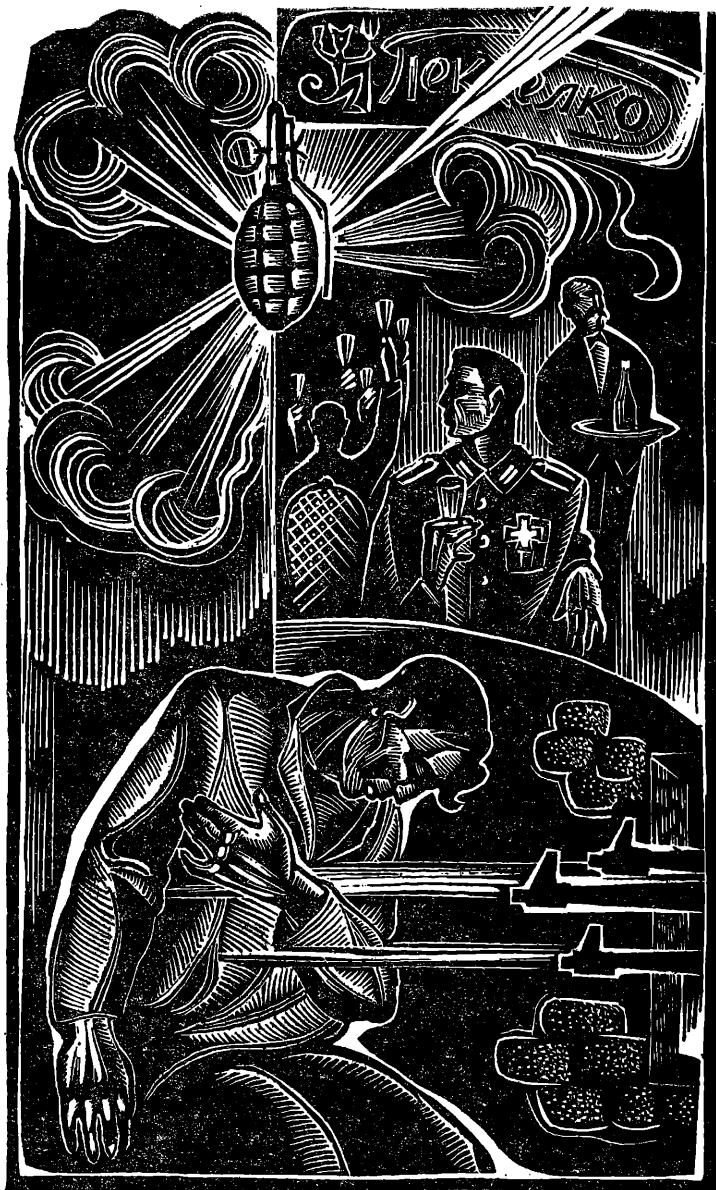
Ще почув останнє слово у своєму житті «Feuer!»* і впав на львівський брук, обличчям до землі.

А ввечері на мурах міста, в тому числі і на стінах бернардинського монастиря, де ще не висохла кров розстріляних, були наліплені об'яви німецькою, українською та польською мовами, у яких генерал поліції Кацман повідомляв, що за напад на німецьку кав'ярню було розстріляно п'ятдесят в'язнів — двадцять п'ять українців і двадцять п'ять поляків, яких нібито збиралися помилувати.

Лука петляв бічними вуличками Городецької і був лютий на себе, що піддається поганому настрою, весь у полоні непотрібних думок, що каламутяться і витісняють одна одну. «Чи здобутки підпільної організації компенсують ті жертви, що їх несе місто? Чи, наприклад, вдалий напад на кав'ярню «Пекелко» і загибель кільканадцяти гітлерівців варті життя п'ятдесяти розстріляних радянських людей, відомих громадських діячів? Звичайно, згадка Кацмана в об'яві, вивішеній на мурах, про те, що ці п'ятдесят громадян мали бути помилувані, — це безсоромна брехня, але ж можуть знайтись люди, які повірять в цю нісенітницю. Ну і хай. З такими нам не по дорозі».

Звернув на Кондукторську вулицю, де в будиночку колишнього члена КПЗУ Стасяка мав зустрітися з Євстахієм Поточняком. Пішов замість Дністрового, що захворів напередодні. Знав, крім Євстахія в нараді візьме участь і господар халупи Стасяк, нині один з делегатів Польської робітничої партії в дистрикті Галичина. Яку оцінку дадуть виступові групи? Нервував, обережно проникаючи з городів у сад. Що скажуть про нові жертви? Доцільні вони чи, може, зайві? Серце, серце, чому ти так стукаєш

* «Егоць!» (нім.).

у грудях? Чи не тому, що любиш людей і шкода тобі кожного життя? Мить слабості, тинь сумніву — чи відомі ці почуття справжнім революціонерам?

Господар обійшов подвір'я, сад, заглянув до низької дровитні і тільки тоді провів Луку до крихітної халупи. Зайшли в кімнату, що мала позаду запасні двері. Лука доповів про напад членів організації на кав'ярню. Не приховав і думок, які непокоїли його.

— Я не лікар,— всміхнувся Стасяк заклопотано,— але скажу, що ми довго дискутували, чи вести терористичну боротьбу проти фашистів, чи обмежитись ідеологічним опором. Досвід показав, що фашисти нагліють, не відчуваючи супротиву, і, навпаки, панікують, коли їм доводиться підбирати кожного дня трупи своїх вояк. У Варшаві, наприклад, у цьому році гітлерівці провели набагато менше публічних езекуцій, ніж у попередніх. Дрижать вони за свою шкіру, це — факт.

Нарада була коротка. Організацію проведення нападу на офіцерську кав'ярню було схвалено. Поточняк рекомендував посилити такі акти.

— Ми повинні,— Євстахій говорив повільно, тихо, наголошуючи тільки окремі слова, яким надавав особливого значення,— завжди дивитися на Схід, де йде гігантський бій за майбутнє світу. Там, на фронтах, кожний день гинуть тисячі наших братів, переважно молодих людей, які ще не встигли пожити, полюбити, зазнати особистого щастя. Вони віддають своє життя для перемоги радянського народу. У цій найжахливішій з воєн не будемо і ми нейтралами. Коли тисяча-дві гітлерівців не від'їде на фронт, а знайде своє місце на Янівському кладовищі, то цим ми зробимо послугу нашій армії. Не буду говорити високопарно — бійці другого фронту, борці в темряві і так далі. Ми просто мусимо знищувати фашистів, бо це окупанти, вороги нашого народу. Це наш святий патріотичний обов'язок. Немає місця будь-яким сумнівам. Замкніть, товаришу Лука, у панцир, як писала наша велика Леся, своє чутливе, добре серце. Усе, що веде наш народ до перемоги у цей жорстокий час, ми схвалюємо. Всі ми солдати на-самперед.

Лука повертався підбадьорений. Він і сам у глибині душі розмірковував так, як це говорив Поточняк. Однак йому потрібен був поштовх ззовні, підтримка з боку інших, більш досвідчених борців.

На Окружній підсвідомо відчув, що хтось слідкує за ним. Звернув у бічну вулицю, куточком ока зауважив за собою людину середнього зросту, що ступала метрів двадцять за ним, вдаючи нетверезого. Попетляв вуличками сюди-туди, але «хвіст» тягнувся за ним.

Рукою натиснув у кишені револьвер. Він ще жодного разу не стріляв у людину. Всю першу імперіалістичну просидів у Талергофі, а за буржуазної Польщі не носив жодної зброї. Лишень недавно Дністровий подарував йому старенького німецького «Вальтера». Невже ж зараз доведеться ним скористатись?

Ввійшов у хвіртку однієї з вілл. У ту ж мить почув оклик:

— Стуй, пане шановни!

Затримався. Шпик наблизився з револьвером у руці.

— Ренце до гури! — крикнув злякано.

Лука впізнав шпика, який уже більше десяти років стежив за ним. Виходить, влади міняються, а негідники залишаються на своїх місцях.

Першим натиснув курок.

Через кілька днів дотла згоріла фабрика «Ойкус». Євстахій дотримав слова.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Маленькі два зали шинку, яким завідував старий Кардаш, виявилися знахідкою для групи Луки і Дністрового. Лука майже весь час перебував тут, завідував і організаційною, і продовольчою частиною цього невеличкого закладу. Треба віддати йому належне: він зумів зробити це «підприємство» і дохідним, і веселим. Про нього ходила слава, що він енергійний, діловий, любить сам заглянути до чарки і другим її подати. Тим часом він повністю віддавався організації підпільної боротьби з фашистами, і це виходило в нього, як і все, за що брався,— з душею.

Поруч з маленьким шиночком, який навіть не мав кухні, а перебивався продажем горілки і пива, холодними закусками, діяв затишний, з класичними кухарями, ресторан фольксдойча Владека Конечного. А навпроти клекотіла стара задрипана пивна, у якій збиралося шумовиння міста — злодії, шахраї, проститутки. І німецька жандармерія та так звана «українська допоміжна поліція» максимум

уваги приділяли цьому підозрілому закладу. Тим часом у шинку по вулиці Коперника, 30, було затишно і спокійно. Це й давало можливість Луці та Дністровому зустрічатися тут із членами підпільної організації, не викликаючи нічийої підозри.

Удвох вели важливу справу — писали листівки, в яких закликали молодь не йти в дивізію СС «Галичина». Мали небезпечного противника: агітацію обману вели військова управа і її делегатури в повітах, УЦК, всі міські і окружні допомогові комітети, Шептицький і його клір, офіційна профашистська преса, радіо, добряче допомагали перевертням і німецька адміністрація на чолі з губернатором Вехтером. Щодня сотні запродавців активно впрягалися в іудину пропагандистську і ділову машину: нав'язуючись до великих традицій боротьби народу за своє визволення, вовкулакувались і возвеличували всіма доступними засобами воєнне ремесло, втовкмачували в голови молоді нікчемні за своєю суттю, але в національні шати вдягнуті й підсолоджені псевдопатріотичним соусом ідеї боротьби за «самостійну» Україну, розповсюджували заклики на кшталт: «добувати або дома не бувати», «не плачем, а мечем», «усі як один у бій за краще завтра», «тільки збройні сили вирішують історію» і т. д. Із гучномовців полилися стрілецькі пісні, залунала українська мова, хоч раніше її зовсім не було чути. «Нумо, хлопці, до бою», — пищали з відкритих вікон ресторацій патефони. «Засяло сонце золоте, народ збудивсь зі сну», — вигукували поліцаї, вистукуючи по бруку крок. «Спіть, хлопці, спіть, про долю-волю тихо сніть, про долю-волю вітчизни, чи можуть бути кращі сні», — співав хор на похоронах кожного вбитого поліцая.

Заметушилися купці, промисловці та й просто міщани. У вікнах магазинів з'явився герб дивізії — лев з трьома коронами. Власники кам'яниць поспішно повивішували на балконах килими, а з вікон поряд з німецькими прапорами зі свастикою повисували також жовто-блакитні стяги. Маніфест генерал-губернатора Франка до населення, розклеєний на мурах, затулив на деякий час повідомлення про розстріли заложників та листи розшуку. Усі двері до приміщень, де відбувалась реєстрація «добровольців», були замаяні смеречиною та кленовим гіллям. Пропагандистська машина завелась, і всі її коліщатка працювали тепер в одному напрямі: «Українська молодь, вступай у ряди дивізії СС «Галичина».

Лука і Дністровий мали нелегке завдання. Їм треба було насамперед добре вивчити всю цю машинерію і організувати контрнаступ. Вони повинні були сказати молоді правду, розвінчати всі фальшивки і лжепатріотизм організаторів дивізії. До того ж треба було діяти негайно, щоб врятувати тисячі життів, зірвати зрадницьку політику націоналістичних перевертнів.

Керівництво підпільної організації було повідомлене задалегідь про звернення УЦК до Вехтера, Франка, Гімлера і Гітлера з проханням про дозвіл на створення дивізії. Було відоме і те, що губернатор Вехтер також вклучився до цієї справи. Першим дав згоду фюрер СС і направив до Львова полковника Альфреда Бізанца для практичної допомоги.

Рома Гамула ще на кілька днів наперед вивідала день, коли відбудеться «урочистий акт». Її шеф, повертаючись з аудієнції від бургомистра, не міг приховати душевної радості. Затримався на хвилину в кімнатці секретарки, гукнув:

— Звершилося! Звершилося, пані Ромо! — і, майже пританцьовуючи, поспішив до свого кабінету.

Того ж дня посланець з УЦК приніс запечатаний пакет, і по його розчервонілому обличчю було видно, що тримає він у руках неабиякий документ.

Рома знала цього посланця, який своїм виглядом нагадував «Цяпку» з стрілецьких пісень. Він завжди затримувався у секретарки, дивився на неї масними очима, часом навіть дарував квіти. Рома взяла з його рук пакет, щоб записати в книгу реєстрації листів. Зважила його в руках. Пакет був важкий, об'ємистий.

— Тут ніби ціла дивізія...

Старий вояка стрепенувся.

— А ви звідки знаєте?

— Та про це вже горобці цвірінькають, — мовила неквапливо, ніби й не зацікавлена. — Мій, — кивнув у бік кабінету, — вже золоті остроги начистив. Хоче бути першим.

— Не дочекається, — посланець по-військовому випростався. — Першим буде мій президент.

— Отой, що метр двадцять п'ять і сорок два кілограми?

— Пані Ромо, хоч як поважаю я вас, а навіть — коли сказати правду — то евентуально й люблю дуже, — четар

сміливо глипнув на гнучкий стан секретарки й почав переступати з ноги на ногу, — то я все-таки мушу вам пояснити: головне — не ріст і не вага, а дух і воля. Ось і я, так би сказати, з виду не дуже, але як вояка — гей-гей...

— Що ви, що ви, пане четарю! По вас відразу знати — військова виправка. А з доктора Кубійовича такий вояка, як з цапа музикант.

— З перепрошенням, з перепрошенням, пані Ромо.— Очі четаря уже загорілися.— Коли б на вас та мундир за усіма правилами, то хай сховається пані сотник Олена Степанів.

Рома вийшла з-за столу, поклала на плече четаря свою випещену долоню, зробила одну з найпідступніших своїх усмішок, яка жодного чоловіка не залишала байдужим, і, щоб уже дізнатися те, що її цікавило найбільше, раз-удруге заглянула принадливо четареві в очі.

— Дякую вам, дякую, ріднесенький, за ці милі слова. Усе життя мріяла стати нашим воїном. То коли ж, коли нарешті вже це щастя сповниться? Встигну ще пошити мундир?

— Післязавтра, у середу, післязавтра, моя дорога пані Ромо!

Рома випросталась, приклала руку до чола за всіма правилами вітання усусусів, ще й повітряного поцілунка послала розпроменілому четареві.

Проте у середу на проголошення «величного акту», що відбувався у залі засідань палати намісництва на вулиці Дистрикту, ніхто з причетних до підпільної організації пройти не міг. Шеф канцелярії губернатора доктор Бауер особисто складав і перевіряв списки запрошених і легше було, як жартував Лука, повторюючи біблійну небилицю, верблюдові пройти через вушко голки, ніж чесній людині опинитися серед гостей губернатора у хвилину проголошення акту від 28 квітня 1943 року. Довелося користуватися повідомленням, яке було надруковане наступного дня в газеті. Ледь дочитавши ту новину, Лука заходився готувати відповідь брехунам, фальсифікаторам. Клалися на папір довгі рядки гострих, в'їдливих, до того ж майстерно заримованих розділів памфлета, в якому і сухої нитки не залишилося з величавого набору високих слів і хитрої брехні акту.

— Листівки мусять бути розклеєні вже завтра,— наказав Тисовському, який на той час редагував заклик до молоді.

Підпільники закликали юнаків не коритися зрадницькій і ворожій затії УЦК, зривати плани безбатченків щодо організації есесівської дивізії, не піднімати зброї проти рідних братів, проти Червоної Армії.

«Кубійович і його компанія допомагають німецьким фашистам засилати в неволю тисячі й тисячі наших співвітчизників. Уже понад триста тисяч громадян Галичини поневіряються на німецькій каторзі. Кубійович і його поплічники виривають у селян останню корову, останню скибку хліба, щоб нагодувати фашистських убивців. Тепер той же Кубійович і його кліка хочуть послати тебе, дорогий молодий друже, на братовбивчу різню, на безглузду і безславну смерть.

Юначе! Не слухай зрадників і перевертнів!

Не зголошуйся на призовні пункти, не продавай себе в рабство!

Бери кріс і спрямовуй його у груди ворога!

Хай живе Радянська Україна!

Смерть німецько-фашистським окупантам!»

Керівники організації на деякий час наказали припинити всі інші приготування: і бойові, і ідеологічні групи були кинуті на виконання контрпропагандистської акції під назвою «Згряя». Листівки були надруковані тієї ж ночі, і вранці жителі міста запримітили, що всі афіші-маніфести генерал-губернатора Франка, які ще вчора висіли на мурах і закривали собою повідомлення про страти, були зірвані або перекреслені чорною фарбою. А на їх місці красувалися невеличкі, але чіткі й промовисті звернення борців за визволення. Рішення підписати звернення від імені всіх підпільних організацій мало на меті засвідчити єдину політичну платформу широко розгалуженої сітки патріотичних сил, надати акції «Згряя» масовості.

Місто вирувало, вставало до боротьби, німецька адміністрація, націоналістичні профашистські центри були розгублені, учорашнім «героям» обвисли руки, вони не знали, що чинити. Губернатор Вехтер тихцем проголосив стан тривоги, усе військо, розміщене в місті й на околицях, жандармерія та українська поліція були приведені в бойову готовність. Патрулі мало що не ступали один одному на п'яти, відбувалися нальоти, «лапанки» у трамваях,

кінотеатрах, на базарах, а в робітничих районах — осади. І все безуспішно. На слід будь-якої підпільної групи вороги не могли натрапити ні вдень, ні вночі.

— Першу боротьбу за душі молоді, мабуть, виграли ми,— сказав Поточняк на спеціальній нараді керівництва.— Тепер треба чекати відповіді.

Лука вийняв з кишені номер «Львівських вістей», весь покреслений червоним олівцем. Читав повільно, наголошуючи на окремі місця.

— Пише сам Кубійович передову, значить, лихо таке, що вже за комір капає. «Іспит зрілості громадянства!» Ось як загнув. «Ворожа пропаганда намагається використати для своєї мети закони психології мас». Аякже. Чому їй ні? Це зовсім слушно. «Психіка мас підлягає звичайним законам своєрідної вібрації, хвилюванню, і після надзвичайного підйому приходиться часто хвиля збайдужіння, апатія...» Пишно креше, щоб було видно, що професор університету, а не якийсь хамула з «Народної торгівлі» чи фабрики «Елегант». Знай, мовляв, наших! «До цього психологічного впливу підтягає ворожа пропаганда свою діяльність...» Спасибі за комплімент, докторунцю. «Для ворожої пропаганди цього досить, щоб твердити з нахабністю...» «Фе, яке негарне, недипломатичне слово. Видно, рветься терпець у професора, оскільки «справа формування галицької дивізії заглухла». А ви що думали? Будете шабелькою махати, а народ посує, як на прощу! Дурнувата самовпевненість. Але читаємо далі: «Крім того, ворожі плітки підсувають думку, начебто ціла акція у зв'язку з творенням дивізії мала за мету лише пропагандистський ефект. Усі ці плітки спрямовані на те, щоб морально роззброїти галицьких українців, ослабити їх тверду волеву поставу — зі зброєю в руках іти назустріч усім можливостям у майбутньому». Говорила-іхала. Ти тільки послухай, що далі він пише: «Ворожа пропаганда підсуває думку, начебто зголошення добровольців...»

— Добровольці! Кінь зареготав би,— гукнув спересердя Дністровий.

— «...добровольців до дивізії було лише формальним актом без більшої ваги. То все — чиста брехня...»

— Чия, пане Кубійовичу, чия?

— «Кожний доброволець підписує при зголошенні зобов'язання, яке підпорядковує його воєнному законодавству...»

— Дивись, уже лякає гестапом.

— «...законові без сентиментів. Зголошення до дивізії — це не демонстрація, не «приклад», тут кожний, що зголосився, кинув на терези кривавої боротьби своє життя».

— Ну, то бери кріс, йолопе! Ти ж записаний першим.

Лука спокійно пихтів люлькою, він уже заспокоївся і тільки тихо похитував головою.

— Саме на цьому факті ми й побудуємо чергову листівку. Листівку-гумореску. Цього ще не пробували. З карикатурою. Кубійович у мундирі есесівця з гвинтівкою у руках! Ой, буде сміху! Тільки де нам доброго карикатуриста знайти? Доведеться самому взятися за фарбу.

— А може, спробувати способом фотомонтажу?

Лука підвівся. Підійшов до Дністрового.

— Знаєш — це ідея. Доручимо Ромі.— Пішов до шафи, витягнув купу фотознімків.— Можливо, щось і тут знайдемо.

Знову вигідно усівся у своє крісло й почав поволи перебирати фото. Дністровий з любов'ю дивився на свого старшого на років дванадцять друга. Скільки ще в нього енергії, молодечого запалу, широкій відданості, людської сердечності! Хотілось Дністровому підійти до нього, обняти. Хотілося сказати щось приємне, світле, миле, але не встав і нічого не сказав. Знав, що не терпить Лука будь-якої похвали чи показової чуттєвості.

— Про що думаєш? — виручив Дністрового Лука.

— Про Гамулу,— знічев'я кинув Дністровий.— Пам'ятаєш, як ти по-людськи, із розумінням вдачі жінки боронив її, коли над нею нависла підозра про її службу в гестапо? Є в тебе велика чуйність до людини.

— Додай ще кілька епітетів, то я подумаю... Слухай, а що Шептицький?

— Не пустив старий лис і досі «фарби»...

— Не пустив. Розуміє, що справа дивізії — непереливки. Це тобі не контингент, не «служба молоді батьківщині» і навіть не виїзд на роботи до Німеччини. Тут справді, як пише Кубійович, на терези треба ставити все: пан або пропав. Нишком приймає Бізанца, сам призначає членів військової управи, не побоявся включити до неї навіть радикала Навроцького, а ось пастирського листа не оголошує. Вичікує, бестія.

— Пупель нічого не доповідає?

— Поки що ні. Іван Каштанюк тримає його в кулаці.

Тут нам пощастило. Іван і Рома — це знахідка для нашої організації. Вони багато знають і можуть. До того ж — сміливі й відважні. Та й вогню до роботи вистачає.

— Тепер можна декому з тих, хто працює без передиху майже два роки, трохи відпочити...

— Ти знову тягнеш стару пісню...

— В тебе ноги пухнуть.

— Відпочину. Як Гітлеру голова спухне од радянської бомби.

Лука надів на голову кашкета й вийшов.

Його наздогнала пісня. Відділок поліції марширував серединою вулиці й затято вигукував: «Не сміє бути в нас страху, ні жодної тривоги. Чому? Бо ми є лицарі грізні. Які? Залізної остроги! Залізної остроги!»

«Дурні ви, запроданці, зрадники! — Лука спересердя сплюнув.— Лицарі іржавої остроги, свинського рила, ось хто ви! І такі ж ваші побратими з СС «Галичина». Йолопи пана бога!»

Звернув у найближчу вуличку.

А Дністровий продовжував працювати. Подумки вибирав кандидата, який мав бути засланий у ряди дивізії СС «Галичина». З великого числа тих, кого заявили бойові групи, він зупинився на двох, на його думку, найбільш придатних для цієї справи.

За Богдана Золотка промовляло те, що він чудово знав німецьку мову, не було також страху, що командування кине його на фронт чи пошле на бойову підготовку. За своїм здоров'ям той не годився до стройової служби із зброєю у руках, надто вже був короткозорим. Його, напевно, призначать писарем одного з полків, а може, й усїєї дивізії, сидітиме при документах, буде знати про всі штабні справи. А саме такого розвідника й потрібно для організації.

Був у списку й Тодорко. Цей хлопець кмітливий і сміливий, не заважається у найважчій ситуації, не підведе, не зрадить. Такого «вояку» добре мати серед стрільців. У вигідну хвилину він готовий підняти бунт, виступити проти офіцерів, одне слово, зробити все, що накаже керівництво. Але він і гарячий, невгамовний, може також піддатися на провокацію, передчасно розкрити себе чи просто полізти на рожен і загинути ні за цапову душу. До того ж тільки оженився. Ще рано посилати Тодорка на самостійне завдання.

Отже, залишається одна кандидатура — Богдан.

З хлопцем треба поговорити серйозно. Те, що про-сидів він кілька місяців у німецькій тюрмі, нічого не зава-дить. Коли вже фашисти випускають когось на волю, то значить, той дістає найкраще свідоцтво, що він не має гріха перед окупантами. У різну пору гестапівці отак пере-трясли потроху й кількох націоналістів, щоб через кілька тижнів великодушно їх звільнити та ще й високу посаду дати. Взяти, для прикладу, завідуючого літературним клу-бом Володимира Мартинця... Підготуємо на цей зразок і Богдана.

Але чи захоче амбітний юнак? І що скаже його батько?

Правда, старому Золоткові навіть буде на руку, якщо його син піде в дивізію. Поправить свою «репутацію» і в німців, і в Кубійовича.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Тієї ночі в приватних апартаментах митрополита Шеп-тицького не гасли вогні. Граф Андрій ще звечора відпус-тив свого офіційного секретаря митрата Гронського та інших духовних дорадників, сказавши, що буде працювати сам. Наказав залишитися тільки своєму світському секре-тареві Степану Пупелю.

— Ще не знаю, о якій годині ви, сину мій, знадобитесь, може, аж коли на світ благословиться, але все-таки прошу вас бути напоготові весь час, вранці я повинен підписати важливий документ,— у розмові з Пупелем «князь церкви» не вживав слова «пастирський лист»,— і ваша присутність мені потрібна.— Світський секретар був єдиною особою, яка мала право редагувати мову писань митрополита.— А поки що займіться шахами, знаю, що можете всю ніч грати сам із собою і це не надокучить вам. Отже, чекайте, сину мій, мого дзвінка.

Пупель безшелесно зник за дубовими, обшитими добротною шкірою дверима канцелярії архієрея і сів за шаховий столик. Але цим разом навряд чи знайде забуття.

«Цікаво, який це важливий документ доведеться мені правити? — мислив, розкладаючи фігури. Підсвідомо ще сподівався, що шахи принесуть йому спокій. Він навіть звичним рухом посунув білого королівського пішака з e2 на e4. За партією шахів завжди забував про свого

хлібодавця, про всілякі пастирські та приватні листи митрополита, у таких випадках він увесь поринав у свій улюблений світ, і навіть війна, жахлива війна, розв'язана фашистами проти майже всієї Європи, відступала перед маленькою війною шістнадцяти білих і шістнадцяти чорних фігур на бойовому полі. Власне, шахи врятували його від безробіття, а може, й голодної смерті. Закінчивши з бідною філологічним факультет Львівського університету імені Яна Казимира, Пупель опинився на краю прірви. Заробляв мізерний гріш, навчаючи недоумкуватих синів одного з президентів українського гіпотечного банку. Адже не було й мови про отримання будь-якої державної посади. Був українцем і до того ж запідозреним у симпатіях до КПЗУ. Коли його ім'я було назване на одному із судових процесів проти групи комуністів, про це загаласували всі бульварні та націоналістичні газети, а президент банку того ж дня ввічливо попросив його більше не приходити на роботу.

Пробував заробити грою у шахи. В Єзуїтському парку завжди знаходились охочі пограти на інтерес. Вигравав у кожного. Гравці второпали, з ким мають справу, і прогнали його.

— Йдіть, добродію, на чотири вітри, ми порядні люди,— запропонував Пупелю найшляхетніший з групи шахоманів, а інші хором закричали: — Жеби твоя нога венцей тутай не стомпіла! *

Продав усе, що можна було віднести до лахмітника, а потім, перебувши в голоді кілька днів, відкрив газовий кран у кухні, де винаймав куток на нічліг, безсило кинувся на підлогу.

Прокинувся на чистому ліжку в шпиталі «Народної лічниці». Важко дихав, раз у раз корчився, надривав груди кашлем, боліли всі нутрощі, то блід, то синів і тільки в короткі хвилини затишшя проклинав того, хто вирвав його з пазурів смерті.

Надвечір з'явився лікар, досить уважно обстежив роботу серця, довго тиснув тут і там живіт нещасного самогубця. Врешті вп'ялив свій гострий погляд просто в ледве відкриті очі хворого.

— Ви є той самий Пупель, що виграв шахові змагання нашого міста в 1932 році?

* Щоб сюди більше нога твоя не ступила! (польськ.).

— І в 33-му,— хрипко прогугнявив, дивуючись з недоречного тут запитання лікаря.

— То, значить, ви є цінна для українського суспільства особа, яка не має права розпоряджатися власним життям. — Доктор говорив серйозно. — Думаю, ви мене зрозуміли як слід. Ваше життя являє собою громадське добро — ви піднімаєте авторитет української нації. Отже, забудьте думку про самогубство. Ось вам моя візитна картка,— доктор спершу розправив свої пишні вуса, що перетинали його обличчя на дві половини, поліз рукою під халат, дістав нотатник, щось швидко написав на карточці.— Відразу ж після виходу з лікарні,— а я вас потримаю тут ще цілих три дні, щоб ви трохи очуняли та відгодувалися,— підете в Святоюрський палац до їх ексцеленції митрополита Шептицького. Наш владику має чудове серце й рятує з біди еліту нації — поетів, художників, артистів. Моя візитівка відчинить вам двері перед кир Андрієм. А тепер намагайтесь заснути. Сон — найкращий лік у таких випадках.

Коли лікар вийшов, зиркнув на візитну карточку. Прочитав:

*«Доктор Мар'ян Панчишин,
лікар внутрішніх хвороб.
Львів, вулиця Клушинська, 6».*

Чув раніше, що доктор Панчишин лікує митрополита, значить, користується його довір'ям. Ще раз глянув на картку. Довго читав — боліли очі, скоріше відгадував, ніж прочитував кривульки лікарєвого письма. «Ваша ексцеленціє! Варто заопікуватися нещасною людиною. Митець шахової корони». Знову холодні дрижаки пройняли наскрізь. До горла підступила гіркота. Від люті фізичні болі минали, зате громадилося обурення. Хто йому дав право бабратися у моєму житті? Його справа лікувати мене, а не вдиратися в душевні закамарки. І нічого спільного з «елітою нації» не хочу мати. Не стану на коліна ні перед Панчишиним, ні перед Шептицьким. А може, й скористатися нагодою? — зненацька інша думка відганяє першу. Теплінь попливла до голови, рук і ніг... Пупель заснув міцним сном.

...Минуло три дні. Невдалий самогубець вийшов з лікарні. Обережно зачинив за собою вхідні двері, схилив голову й неквапно перейшов на другий бік вулиці. Кілька

кроків — і вже стояв у широкій брамі святоюрського подвір'я. Його перше життя склалося невдало, загнало у безвихідь. Він покінчив з ним у крихітній кухоньці, відкривши газ. Зараз має право починати друге, нове життя. Стиснув у пальцях візитну картку Панчишина й подався до митрополичих палат.

— Ви захоплювалися марксизмом? — запитав владика, коли після довгої-довгої процедури чекання і запитань у різних духовних інстанціях став, нарешті, перед митрополитом. Шептицький, сидячи у своєму великому імпазантному візку, простягнув вперед суху старечу руку. Степан ніби не зрозумів, чи князь церкви хоче його перехрестити, чи подає для поцілунку свого священного персня; у всякому разі, не зробив жодного руху вперед, ніби застиг на місці, і так само застигла в повітрі рука митрополита.

— Бідна людина раніше чи пізніше мусить припасти до цього джерела, — голос Пупеля звучав спокійно і впевнено.

— Бідна, бідна... — задумливо двічі сказав Шептицький і уважно глянув з-під окулярів на гостя. Посмішка прояснила здорову частину обличчя владика. — Хто має корону на голові, не такий уже бідний. Ви — рівня мені.

— Ваша ексцеленція насміхається з мене.

— Ніскільки. Ви носили шахову корону, я — церковну. Кожна корона дає привілеї, хоч часом по-своєму важка для людини і не завжди забезпечує її прожиток. Чого, наприклад, варта корона Романових або архікнязя Отто Габсбурга?

— Дивні порівняння, ваша ексцеленціє.

— Але чому, чому? Ніскільки не дивні. Корона варта світу, коли лежить на голові розумної людини. А ргорос*, — митрополит поважнішав, було видно, що про справи корони він часто думає. — Скажіть, пане Пупель, що ви вмієте робити, крім того, що майстерно опанували шахову гру?

— У минулому році я закінчив філологічний факультет.

— Старожитні мови?

— І екстерном — україністику.

— Новий правопис опанували? — обличчя митрополита знову оживилось. — Той, що його прийняли більшовики там, на Наддніпрянщині.

* До речі (лат.).

— Вважаю його правильним і доречним. Правопис повинен бути один-єдиний для всього нашого народу. Так, як і церква.

— Так, як і церква, кажете? — митрополит замислився.— Що ж, смілива думка. З неї випливає висновок, що церква повинна, коли не хоче відмежуватися від народу, взяти на озброєння новий правопис. І ми це зробимо з вашою допомогою, пане магістр. Правда, не так революційно, як там, у Советах. Спочатку апостроф, потім — «класа» замість «кляса», а в кінцевому висновку, звичайно, і «клас» доведеться прийняти. Церква завжди повинна йти за поступом, і я, глава греко-католицької церкви, пропоную вам, учорашньому, чуєте,— учорашньому радянофілові, посаду особистого секретаря. Ідіть тепер на кухню, ви вже записані на харчування, а завтра о 9.00 з'явитесь у мою канцелярію.

— Але ж, ваша ексцеленціє...

— Я трохи втомився, мій сину,— Шептицький погойдався маестатично у візку.— Доктор Панчишин, мій лікар, радить мені відпочивати від 3-ї до 5-ї години пополудні, забувши на той час всі справи. Докторів, пане магістре, треба слухатися. І главі церкви, і останньому безбожникові. Отже, до завтра, мій сину!

Шептицький звичним рухом відштовхнув ручку візка, і той неквапливо покотився у глиб салону.

Степан якийсь час супроводив очима візок митрополита, потім по-військовому стукнув каблуками, повернувся і вийшов з прийомної. Наступного дня рівно о 9-й з'явився у митрополичій канцелярії. І так десять років, за винятком тих днів, коли хазяїн ласкаво дозволяв йому брати відпустку чи просто відпочити.

Шептицький застиг над чистою карткою паперу і хоч уже кілька разів брався за перо, жодного слова ще не накарлючив. Ніколи в житті так довго й важко не давалося йому писання. Навіть звичного звертання «Дорогі мої браття і сестри!» не поставив. Воно здалося йому зараз блідим і безбарвним.

Майже фізично відчував величезну вагу хвилини. Вона може стати фатальною для всього його життя, фатальною для церкви, якою править. Рішення, що його він зараз викладе у своєму пастирському листі, затяжіє над долею

його і всіх віруючих греко-католицької церкви, принесе йому славу або вічне прокляття.

На згадку про бога тільки kwasно посміхнувся. Ніколи не вірив в існування всевишнього, був з господом запанібрата в душі, на людях виявляв священний захват. Скільки справ він чинив во ім'я отця, сина і духа святого! А зараз і вони йому не могли допомогти. «Бо нема бога в моєму серці і не було,— задоволено резюмував,— завжди всім керував я сам».

Він і сьогодні знайде відповідний і єдино можливий вихід. Так, як це було ще наприкінці минулого століття, коли після довгих роздумів і безкінечних розмов зі старцем-кардиналом Ледоховським, всупереч бажанню матері, дав згоду залишити блискучий цісарсько-королівський Відень, розвальсоване, веселе життя офіцера-драгуна й постригтися у ченці. Коли людина натхнена великою ідеєю і місією, вона переборе всі труднощі, виплутається з найскладніших ситуацій і досягне своєї мети,— повчав молодого графа 80-річний кардинал, якого, мабуть, на старість гризло сумління за його германофільство, ганебні справи не давали йому спокійно вмерти, і він наполегливо шукав наступника, який би вогнем і мечем, розумом і хитрістю підняв католицизм на найвищу ступінь і поніс його на Схід, здобув для нього нові землі й нову паству. Цим своїм послідовником вибрав графа Романа Шептицького * і запалив вогонь фанатизму в душі молодого польського магната.

Які історичні факти використав тоді німецький кардинал, щоб Шептицький відчув міцний удар мужицької руки на своєму гладкому обличчі?

Козацький ляпас 1648 року, коли предки Шептицького втекли перед визвольним військом Хмельницького аж в Угорщину, а їхній родовий палац був знищений дотла.

Удар російського богатиря, котрий 1809 року зруйнував маєток наполеонівського холоуя люблінського каштеляна Каєтана Шептицького в Якубовицях Мурованих недалеко Любліна.

Молодий граф, член Йоанітського (Мальтійського) ордену, спадкоємець мальтійського та святоюрського хрестів, які в 1871 і 1884 роках отримав його батько граф Ян-Кантій-Ремігій Шептицький, запалав вогнем ненависті до

* Андрій — духовне ім'я Романа Шептицького.

українського народу й поставив метою свого життя жорстоко розплатитися за всі приниження. Він усе зробить, щоб пролізти в довір'я цього народу, буде повзати гадюкою і кротом, співатиме соловейком і жайворонком, вдаватиме кого тільки буде потрібно, щоб досягти тріумфу в щасливий день своєї перемоги-відплати.

Сорок чотири роки він ішов до своєї цілі, а сьогодні раптом охопили його сумніви. Він має написати пастирський лист — заклик до української молоді генерал-губернаторства вступати в ряди фашистської дивізії СС «Галичина». Чи сповниться його мрія, що коштувала багатьох зречень і довголітнього марудного маскування: цей народ розподілиться на два табори, як і в першу світову війну, стане збройно брат проти брата, і нищитимуть один одного в кривавій бойні. І він мусить подати цю ідею знищення народу на золотому підносі, приправити її націоналістичним соусом, освятити божим благословенням.

Пастирський лист повинен бути написаний такими словами, щоб пекли нутро кожного галицького українця, викликали схвалення у його матері, дружини й нареченої, пливли від серця до серця, ширили захват і фанатизм. Словом, це мусить бути «майстерштик» літератури, публіцистики, має бути нова місіанська молитва. Ні йолопові Сліпому, ні немічному Гронському не втяти такої штуки, він мусить сам викресати вогонь із свого вже притьмареного мозку, знайти слова епохального змісту. Можна сподіватися на деяку допомогу й редагування Пупеля, тому й наказав не спати цьому слухняному джурі.

Степан усе-таки зіграв одну партію. Десь далеко за північ трохи заспокоївся і більш механічно, ніж з роздумом, переставляв фігури на шахівниці. Може, робив кардинальні помилки, може, навіть ходив не так, як належить конем чи турою, але хто на це зверне увагу, коли він грає сам на сам. Виграли білі, чорні були змушені на сороковому кроці здатися.

Чи личить йому пасувати перед Каштанюком, виконати прохання-домагання цього симпатичного хлопця? Він познайомився з Іваном у шиночку «Оседець на ланцюзі», як називали цей пияцький заклад на Брестській площі. Любив зайти до цього льокалю інкогніто, після праці, затуливши обличчя коміром пальта, щоб була хто не

впізнав у ньому митрополичого писаря, швиденько випивав маленьку чарочку терпкого й зразу ж утік. Вибрав саме той заклад, бо він був не так далеко від собору св. Юра і по дорозі додому.

Аж одного разу наткнувся на Йвана. «Та покажи ж хоч раз, паничу, мордоньку свою. А то думаю, чи не антихрист який у нас гостював». У шинку було всього кілька чоловік, та й ті зайняті своїми справами. Отже, він відкрився. «Свят, свят,— пробурмотів буфетник.— Чи не живого Альохіна я маю честь приймати! Колись я захоплювався шахами і знімок ваш, як переможця, вирізав з газети і як рознегліжену дівчию над своїм ліжком повісив. Випиймо ж за давнє знайомство!» Пропустили через горло стільки, що того дня ледве додому доплентався. Ще кілька разів зустрічався з Іваном, а потім, після облави на базарі, хлопець зник з його очей.

І ось нещодавно з'явився. З пропозицією простою і нагальною. Йому, бач, треба знати, що діється у митрополичих палатах. Кого приймає патріарх, які листи пише. Одно слово, Степане, сип усіма відомостями. Бо треба. Час нині такий настав.

Пупель мав своє розуміння чесноти й моралі. Це були закони добропорядної служби. Не смій зрадити того, хто тобі довіряє, кому ти завдячуєш своїм становищем і заробітком. Залишився вірний цій zasadі і в новій ситуації — як секретар митрополита. Добровільно, з ясным розумом вступив до владики на службу. Отже, тягне чесно свою лямку. Не відійшов від митрополита навіть у 39-му, хоч усією душею рвався до активної участі в будівництві радянського життя. Це було б підло — сказав собі — кидати службу в годину поразки свого господаря. Витримав, хоч не раз і не два міцно затискав зуби, спостерігаючи різні махінації у палаці митрополита. Скипів увесь, побачивши вперше, як від патріарха виходив німецький офіцер. Хотів кудись бігти, комусь розповісти про ці контакти. Але його сумніви розвіяв сам Шептицький. «Ось списки німецьких офіцерів, членів комісії у справах переселення німців, яким совіцька адміністрація дозволила зустрічатися зі мною. Передайте їх єпископу-коад'ютору, бо я з цією справою не хочу мати нічого спільного. Всі ночі проводжу на молитвах. Кожної миті НКВД може мене заарештувати, і не час доливати оливи до вогню».

Радянські органи не поспішали арештовувати Шептицького, не турбували його ревізіями й візитами, і так у спокої і, коли вірити, у молитвах дочекався князь церкви нападу фашистів на Радянський Союз.

«Я був усе життя актором,— думав собі митрополит, відсунувши аркуш паперу,— цей талант, певне, у мене від матері, а може, і від діда — великого комедійного драматурга, графа Олександра Фредра. Але чи добре грав я свою роль, підказану кардиналом? Греко-католицька церква зробила мене своїм владикою, князем народу, цілі десятиліття я був першою скрипкою. Ця роль давалася мені легко. Я зажив слави у чужих, не забуваючи про свій рід. Ім'я Шептицьких, яке було споріднене з усіма пануючими династіями Європи, я підніс ще на один щабель вище, поширив його славу ще й на Схід. Саме в рік мого виходу на уніатську арену цар Микола II визнав мій графський титул у Росії. З того часу всі думки линули туди. Як хотілося мені засісти на київському, а то й московському патріаршому престолі! Для цього я витратив немало грошей і енергії...

Не забував і про найближчу родину. Тільки один мій брат Казік, чи пак ігумен студитського ордену Климентій, програв, прийнявши грецьку віру. Але це й не дивниця, недарма кажуть: «дурний, як монах». Не тягнув я його за собою до нової віри, міг залишитися, як цього прагнула бідолашна моя матуся і як це зробив Стась, поляком, визнавцем латинського обряду і, певне, доробився б, як той же Стась, чину генерала або архієпископа. Бідака залишився монахом. Не допомогло йому й те, що недавно таємно призначив я його екзархом Великої Росії і Сибіру, щораз менше надій, а власне, жодної, що бідний Казік обійме свій престол. Скоріше, мабуть, посадять в тюрму мого ставленика. У грі з більшовиками мої акторські здібності підвели мене остаточно. 1915 рік і згадувати не хочу, а ось невдачі 40-го — це дотепер болять мені. Я хотів стати мучеником за віру Христову, мучеником хоч на один день. Я кричав про це, вів широку переписку з Ватиканом, не визнавав Радянської влади і голосно гукав, що не від бога вона, а наслідків жодних. Провалилася моя затія, і коли би гра тривала довше, то напевне мій кращий друг отець Йосип Сліпий відправив би мене в лоно Авра-

ама. Але справедливість — промисел господній. Прийшли німці, вони Сліпого десь мають. Для них єдиним авторитетом залишається князь греко-католицької церкви кир Андрій. Гітлерівці збивають порох зі своїх черевиків, коли переступають поріг митрополичих палат. І генерал-губернатор Франк, і губернатори Ляш та Вехтер (різних Бізанців та Геллерів я вже й не згадую) тільки чекають, що я скажу. Так було завжди, коли треба вплинути на населення: чи то в справі виїзду на працю до Німеччини, чи здачі контингенту, чи навіть збирання кожухів та вовни для німецьких вояків. Так і зараз. Що для німців військова управа чи якийсь там Кубійович? Вони чекають слова митрополита в справі формування дивізії СС «Галичина». Чи повинен я це слово сказати? Чи допоможе воно оволодіти Сходом, чи, може, знищить мене самого?..»

Підняв перо і зігнувся, наскільки дозволяло напівслухняне німецьке й паралізоване тіло, над папером.

«Іван Каштанюк поставив питання руба: «З ким ви, друже?» — розмірковує неквапно (ніч тягнеться так довго), наче тиху розмову веде з собою, Пупель. Історія висунула Шептицького на перше місце в окупаційній ситуації, і для добра народу треба знати кожний його крок і кожне слово, щоб відповідно керувати розвитком подій.

Через його, Пупеля, руки проходили всі документи (крім, можливо, найбільш таємних) Шептицького. І листи-подяки за визволення Гітлеру, і телеграми Муссоліні та каудільо Франко, і вся кореспонденція з Мельником, Бандерою, Побігушним. І послання до духовництва із закликом відправляти службу божу за німецьку армію. І звернення до селян із закликом забезпечувати армію Гітлера продуктами, вчасно здавати контингент, сплачувати податки. І звіти у Ватикан про розповсюдження унії на території Східної України і Росії, окупованих фашистською Німеччиною. Заклики до молоді виїжджати на роботу до Німеччини й сумлінно виконувати там усі накази фашистської влади. Різні приватні листи, доноси в гестапо, заклики до УЦК. Особливо запам'яталось перше звернення митрополита до духовництва і віруючих, яке він редагував і переписував на п'ятий день окупації: «...Побідonosну німецьку армію вітаємо з радістю і вдячністю за освободження від ворога... Кожний душпастир відправить в найближчу

неділю благодарственну богослужбу, а по пісні «Тебе, бога, хвалім...» внесе многолітствіє побідоносній армії німецькій...»

Чому тоді не звернув уваги на ганебний, рабський зміст і стиль листа, не порвав його на шматки, не кинув митрополитові в обличчя? Чи й сам сподівався «самостійної» з рук фашистів? Був засліплений, оглухлий чи просто не хотів займати будь-якої позиції щодо подій, які так стрімко розвивалися? І далі служив митрополиту, і тим самим брав участь у злочинах, і повинен за них відповісти перед народом. З якої рації зразу так і відповісти? До нього ніхто не звертався, не вимагав діяти інакше. Інша справа — тепер. Тепер він повинен переходити на бік правди. Тепер уже виправдання не знайде жодного. Він приготує зайвий примірник нового пастирського листа й передасть Іванові. Це його обов'язок. Чому ж старий езуїт так довго вовтузиться? Уже третя година ночі минула...

Митрополит розмашистим розчерком перекреслив усе написане. Та невже ж його розум пройнятий маразмом? Гітлер програє війну, його армія буде прогнана з українських земель, а для історії залишиться пастирський лист Шептицького, в якому він — князь народу — закликав молодь творити есесівську дивізію під іноземним командуванням, піднімав галицьких українців на сорок мільйонів українців зі Сходу. «Який дурень! — скажуть майбутні покоління. — Зрадник, гітлерівський холуй, фашистський шпигун, губитель рідного народу».

Ні. Все це треба робити потайки, керувати дивізією ось із цієї палати, звідси давати накази, тут приймати рапорти, і тут, нарешті, чекати вістки про поразку, про кінець.

Рішуче сягнув по дзвінок, задзвонив. Степан випрямився у дверях, схилив голову.

— Ідіть, пане Пупель, додому. Жодного пастирського листа не буде.

І все ж завернув секретаря з порога.

— Коли вам не важко, — мовив уже лагідно, заспокоївшись, — віднесіть по дорозі на пошту оцю телеграму у Берлін-Ванзее. 16 травня нашому славному гетьманові Павлові Скоропадському виповнюється сімдесят років. Хочу його щиро привітати...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Відправлення перших підрозділів дивізії СС «Галичина» було призначено на 19 липня. Про це заздалегідь повідомив Богдан Золотко. А через кілька днів усі газети й радіо трубили про це, на мурах міста з'явилися величезні афіші, які закликали українську громадськість взяти найактивнішу участь у цьому «урочистому історичному акті», що мав відбутися на вулиці Пелчинській та сусідніх пагорбах, аж до площі Сокола-батька включно. Священники з амвонів заявляли, що участь у святі — це обов'язок кожного християнина, бо йдеться про прощення з тими, хто з мечем вирушає битися «за віру Христову й неньку-Україну...» Але трапилося так, що увагу народу прикувала зовсім інша подія, вістка про яку стрілою облетіла все місто, сповнюючи серця людей глибокою вірою у близьке визволення.

Важко встановити, хто перший приніс до Львова бен-тежно-радісну вістку про те, що з Волині на Поділля вступив багатотисячний партизанський загін під командуванням генерала Ковпака і що те з'єднання прямує на Карпати і Львів.

— Не загін, не з'єднання, а ціла армія йде, — гомоніли всюди — на вулицях, базарах, навіть у трамваях і вагонах залізниці. — Це десант регулярної армії. Вже розгромлено гітлерівські гарнізони в Скалаті, Решитивцях, Солотвині. Вже орли Ковпака летять до синіх Карпатських гір. Ачей, незабаром будуть і у Львові.

Вістка про похід народних месників радісно схвилювала керівників підпільної організації.

Кого послати на зв'язок з ковпаківцями? Над цим питанням довго міркували Лука й Дністровий, турбувався Поточняк. Лука ладен був узяти цю місію на себе, але Дністровий заперечив. Для налагодження контактів із партизанами доведеться затратити щонайменше три-чотири тижні, до того ж було відомо, що фашистські війська й жандармерія з усіх боків щільно оперізують похід, на всіх дорогах, що ведуть на Гуцульщину, розставлені численні пости. Богдан доніс, що переполох, який учинився у штабі дивізії СС «Галичина», уже влігся, і частини стрільців також, мабуть, будуть кинуті на боротьбу з партизанами. Рухаються услід за месниками й валки націоналістичних «повстанців». Ковпаківці зміло маневрують і де тільки

вдається, підточують сили ворога. Серед вищого німецького командування (до Львова в цій справі прибув сам Гімлер) не було згоди, кому найперше виступити проти Ковпака. Гімлер, обергрупенфюрер СС Крюгер і генерал поліції Кацман вирішили, що відзначитись належить поліцейським військам, мовляв, вони без допомоги армійських частин розбіють партизанів. Було залишено поза увагою і пропозицію Бізанца та Курмановича створити велике спецз'єднання з колишніх стрільців-усусусів, які добре знали гірські райони. Ще в 14-му й 15-му роках стримували вони там наступ російських військ під висотами Лисонею та Маківкою. Сподіваючись легкої перемоги та слави, військова управа засипала командування СС, СД, поліції, німецьких збройних сил та генерал-губернатора пропозиціями. Голова УЦК Кубійович звертався у цій справі до Вехтера й Крюгера. Останній бундючно вип'яв груди, показуючи безліч орденських колодок:

— Ваша допомога мені не потрібна. Мої люди вже оточили партизанів. Повний розгром Ковпака — питання кількох днів.

Члени військової ради засмутилися.

— Крюгер — кар'єрист, — глухо коментував Бізанц. — Він ніколи й ні з ким не хоче ділитися славою. Нова залізняка на грудях для нього важливіша, ніж життя сотень людей.

— А в мене таке відчуття, наче хтось мене раптом на сто марок обдурив, — отець Лаба, головний духівник дивізії, завжди будь-яке питання перераховував на грошові категорії.

— Більшовики самі послали нам здобич у руки, і я міг би легко реабілітувати себе за поразку 1919 року, — тарбанув рукою по столу генерал Курманович, потягаючи з келиха, — а виявляється, що не для пса ковбаса...

— А може, німець і має рацію. Наші стрільці справді ще не обстріляні. А я думаю так: коли Сталін вирішив послати партизанів у такий глибокий рейд, то підготував їх на двадцять один! — великий аматор гри в карти, колишній радикал Навроцький, високий і худий, орудував термінами з рідної йому картярської галузі.

— Згоден з колегою редактором, — глибокодумно підтримав Навроцького ренегат Степан Волинець. — Я собі образно уявляю ситуацію. Чому Сталін послав Ковпака аж у Карпати, за тридев'ять миль від фронту? Щоб

здобути цю землю і чекати на прихід основних сил? Ні, і ще раз ні. Позитивна відповідь на це питання дорівнювала б маразму. Отже, яку ціль має рейд? Ясно: агітаційну, пропагандистську. Більшовики без пропаганди не потраплять і каші зварити.

Генерал Курманович, уже випивши два келихи вина, весело зареготав. Розвеселилися й інші члени військової управи.

— Тут, панове колеги, не до сміху.— Волинець підійшов до карти, що висіла на стіні, забрав з рук отця Лаби парасолю, з якою той ніколи не розлучався, і почав нею водити по горах і долинах.— Прошу, розвиваю свою думку далі. Кожна пропаганда мусить «мати голову», а це значить — добру організацію. Радянські партизани кидають гасла, простий люд їх радо підтримує, допомагає, веде по пляях, і вони так само, як швидко й несподівано сюди прибули, так швидко й несподівано підуть, показавши зад німцям. Це навіть добре, що наша дивізія не втручається у цю ситуацію. Чи маю рацію? Стопроцентову!

Волинець, уклонившись, чекав оплесків, але члени управи, видно, не поділяли його поглядів. Тепер говорили майже всі одночасно, ніхто нікого не слухав. Тільки парасоля високо шугала над головами.

— Віддайте парасолю, панове, — отець Лаба рішуче пробився через стіну сперечальників до Волинця. — Цю парасолю мені подарували їх ексселенція митрополит. А ви готові роздерти святу річ на шматки. Недостойно, панове! Не годиться так. І взагалі, нам, військовій управі, треба мати спільну платформу у всіх справах. Як ви гадаєте, пане докторе Чернозор? Я зайду особисто до їх ексселенції, запитаю, яка їхня думка. Вона буде й нашим рішенням.

Богдан Золотко доповідав керівництву організації про постійні суперечки, а то й затяті сварки між членами військової управи. Зборище діячів різних партій та угруповань, що звикли полемізувати з будь-якого приводу і без нього, члени військової управи вели довгі дебати, а приймали те рішення, яке холодно проголошував німець — полковник Альфред Бізанц, або що радив кир Андрій.

Шептицький щораз міцніше затискав у своїх руках булаву-невидимку командувача військової управи, був її вирішальним арбітром. Довідавшись про думку митропо-

лита, члени управи сумирно втихали, розходились, кожний упевнений у тому, що виконав свій національний обов'язок до кінця.

Тим часом Дністровий і Лука підбирали кандидата на посланця до партизанського з'єднання Ковпака. Миколайович запропонував Степана Кардаша.

— Він народився у горах, знає Карпати як свої п'ять пальців. Багато років організовував комуністичні осередки, працював у «Сель-Робі».

— За Радянської влади був головою сільради,— у тому ж тоні продовжував розповідати біографію Кардаша Дністровий.— З перших днів окупації почали його цькувати націоналісти, готували над ним розправу, і раптом він зник.

Лука здивовано глипнув на друга. Звідки він так добре знає життя Степана? Адже не було про це розмови між ними.

— У селі досі думають, що його немає серед живих, що Григорчук доконав його в лісі.

— Що думають, важко сказати. Адже ми там не були. Міг будь-хто зустріти Кардаша у Львові...

— Кого ж тоді послати?

— Я не заперечую проти Кардаша. Зважую тільки всі «за» й «проти». Степан мусить бути дуже обережним. Більш ніж хто інший. Саме тому, що йде в рідні місця і його можуть швидко впізнати. Та на його користь промовляє знання місцевості, людей, його вік, зовнішність, одяг, звички, мова...

— Отже, Степан.— Лука не ховав свого задоволення.

Степан Кардаш надзвичайно втішився дорученням. Він давно мріяв про те, щоб перед смертю — а здоров'я його щораз підупадало — побачити ще улюблену Верховину, побувати в рідних місцях. Там його поховали два роки тому, у селі, напевне, тільки дивуються, куди подівся Дмитро Григорчук із возом і кіньми. Цікаво, які плітки про це там ходять? Хоч би одним оком побачити, одним вухом послухати...

Партизани напевно пройдуть через його рідні місця. Через Надвірну, Ділятин, Яремчу... Через Прут і Черемош. А може, звернуть на Битків і Борислав, цікавлять їх насамперед нафтові промисли?..

І ось йому доручено важливе завдання: пробратися до партизанського загону, зустрітися з його командирами

й передати через них звіт до Москви про їхню скромну підпільну організацію, просити командування партизанським рухом встановити з ними зв'язок. Хай надішлють зв'язківців, рацію, здійснюють керівництво. Адже фронт наблизатиметься, і коли західноукраїнські землі стануть ареною боїв, організація може допомогти розвідувальними даними, виконувати спеціальні завдання. Одне слово, зв'язок конче потрібний. Він матиме ще й велике моральне значення. Йому вручили квиток на поїзд до Станіслава, а звітди до Карпат рукою подати. Увесь день перед від'їздом пробув з Лукою, обговорюючи деталі операції. Наче разом вирушили в похід, вийшли зі Станіслава на ділятинську дорогу, ступають нею спокійно, по-газдівськи. Ось уже передгір'я, ось уже селища Ямна, Дора...

— Там, у кінці села, за цвинтарем, жив Карпо Панчелюк, — згадує Лука.

— Той, з більмом на лівому оці?

— Він. Своя людина. У нього можна перечекати день.

— А ввечері навпростець, через гору...

Верстав дорогу так, як її намітили з Лукою. Переднював у Сліпого Карпа, обійшов заставу німців на південному сході Ділятина, вночі перейшов через Прут і одразу впевнився — тут ще не ступала нога фашиста.

Річка весело шкірила свої зуби — прибережні камінці — до сонця, що піднімалося швидко, наче поспішало кудись. Небо стояло чисте. Прут то падав стрілою униз, огинав верхи гір, стрибав по кам'яних плитах, півився, шумів.

«Видно, глибокі сніги випали цієї зими, — Степан уже всією душею, усіма думками поринув у господарські справи гір, — коли наш Дунайчик і тепер, у zenіті літа, такий повноводий та жвавий. Це добре, пустунчику мій. Фашисти бояться гірської води, вона запрудка й заходна для їх ніг».

Дивувався Кардаш іншому: що досі не зустрів по той бік Пруту живої душі. Вже не одну гуцульську загорожу обминає, а всі хатні вікна забиті навхрест горбилями. Ні людського голосу, ні звуку сопілки, ні овечого мекання, ні форкання коней... Тільки великий мус — голод або мор — може зняти верховинця з газдівства й зіпхнути на доли. Але ж про голод і якусь епідемію у Карпатах не було чути. Куди ж поділися гуцули, та ще й із сім'ями?

На краю урочища Рахівець побачив спалене дотла господарство Федя Остафійчука, всіма шанованого й розум-

ного гуцула, першого трембітаря на всю околицю. Підійшов ближче, переступив чорне обгоріле вориння і жахнувся. Із купи попелу стирчали дві обпалені людські голови: більша й менша. Вогонь не взяв шкіри на тім'ї більшій, згоріле на попіл волосся присипало скручене у трубку вухо,— страшно, неможливо було дивитися на ці останки спелілих людей... «Хто цей нелюд, убивця?» — напружував думку Степан, силкуючись згадати хоч одного ворога бідолашного Федя. Не згадав, бо той не мав такого. Людина тиха, скромна й покірна.

Судомило всього. Холодний піт проступив аж на долонях. Задзенькотіли зуби, і ніяк не міг оволодіти м'язами щоки. Невже знову вхопила його холера-малярія, яка мучила ще в тамту війну? Присів на пень, на якому газда років з двадцять колів дрова.

Дивився навколо зболілими, змученими очима, ніби шукав тих, хто скоїв жахливий злочин. Зеленіли трави полонин, шуміла річка, а на другому березі стіною стояв стрункий і ніби закладений ліс. Перепочивши, пошкулить-гав понад Прутом. Розраховував не пізніше полудня ступити на вільну землю, у партизанський край, зустріти мужніх хлопців Ковпака.

Та ось раз і другий підозріло зітхнув ліс, фальшиво озвався пугач, і Кардаша з усіх боків обступили озброєні чоловіки у мундирах різної форми й крою.

«Партизани!» — радістю майнула думка, але її нитка зразу ж обірвалася. Відчув, як серце стискає важкий жорстокий кулак. На шапках і пілотках хижо поблискували гострі залізні тризуби. Ось вони, убивці Феді Остафійчука, ось хто спалив його хату, вигнав гуцулів з їх осель. Відчуття терпкої огиди переповнило його. Це запримітили лісовики-гієни.

— Чого морду кривиш? — почув грубий окрик і хитнувся від удару в обличчя. Падаючи, гірко подумав: «Ось цього ми з Лукою не передбачили».

Очуняв, коли на нього, побитого, зв'язаного, хлопнули з відра водою.

— Розв'яжіть, роздягніть і обшукайте справненько,— юнацький голос звучав контрастом до грубих, нахабних окликів лісовиків, що наче змагалися один перед одним, хто дошкульніше допече бранцеві. Стягли з нього одяг, в одних лише кальсонах піднявся і пробував утриматися на ногах. Не вийшло, мусив спертися об дерево.

Проти нього сидів на зваленій смереці смаглявий, простоволосий юнак. Мав накинутий наопашки есесівський френч.

— До советських парнів у гості вибрався, діду? — запитав повільно, безпристрасно, мало не позіхаючи.

«Говорити будь-що чи краще мовчати? Все одно пропав». — Лісовий холод пронизав тіло і будив, підганяв думку. Усвідомлював ясно, що не виконав і вже не виконає завдання, отже, мусить захищати себе всіма засобами, і насамперед видумкою. Тією легендою, яку розробили з Лукою на випадок «впадки» в руки німців.

— Я в Жаб'є поспішаю. До рідні посла Шекерика-Доникова. За дорученням військової управи. Не йдуть жаб'ївські легіні у дивізію СС «Галичина».

— І не підуть! — зловтішно засміявся юнак. — Всі вони в моїй дивізії. Але ти, дідугане, брешти, брешти. — Ніби спохватився юнак, що ляпнув лишне. — Так хто послав вас агітувати за дивізію — Кубійович чи Курманович? А може, сам Мельник з Берліна?

— Зависокі пороги для мене... — Кардаш говорив поволі, щоб мати змогу краще придивитися до свого слідчого, хто він — цей з виду неприглядний юнак, десь ровесник його Романа і, певно, студент, бо ще не вміє «грубо допитувати», раз «тикне» — і знову на «ви» переходить. А може, тільки маскується під таке ягнятко.

— У всякому разі, треба, — продовжував кепкувати безвусий «провідник», — повідомити «братів»-мельниківців, що у військову управу забралась якась більшовицька блоха і видає ось такі посвідчення. — Юнак саме перечитував документи старого: аусвайс, тимчасове посвідчення про роботу Степана Рогуцького — на це ім'я були всі документи — у Личаківському дільничному допомоговому комітеті, харчові карточки, записну книжку, яку з Лукою спорядив так, щоб вона засвідчувала тривалу роботу її власника в харитативній інституції УЦК, були тут записані і відповідні прізвища, і телефони, і найменування різних урядів та товариств. Документи стверджували, що Степан Рогуцький — син Василя і Агафії, 1890 року народження, українець, мешкає у Львові по вулиці Сапіги, 31.

— Напроти політехніки? Так? Знаю цей район добре. Щоденно перемірював його. Але щось вас не пам'ятаю. — Ватажок бандитів щораз гостро пронизував Степана поглядом. І раптом люто кинув: — А тепер говоріть прав-

ду! Даю слово українського патріота, що це врятує вам життя. В противному випадку, відкажуть на себе.

— Я сказав правду,— зараз Кардаш говорив нібито гарячково, щоб довести свою рацію.— І документи це підтверджують. Думаю, що ви ознайомлені з ситуацією в Жаб'ї і околиці. Я повинен там навести деякий порядок, закликати до згоди. Адже нещодавно у Жаб'ї від братовбивчої кулі загинули відомий громадянин Андрій Стронський і комендант станиці української поліції Антон Пірожек.

— Загинули, бо заслужили на це. Хай би не сунули свого носа у не свої справи, не оббрівували нашого руху, не паплюжили великого провідника українського народу Степана Бандеру. Катюгам — по заслугі.— «Малий вождь» чеканив слово за словом, ніби перепускав їх крізь варту зубів, і все ж Кардаш відчув, що юнакові приємно, що у Львові знають про «подвиги» бандерівців.— А як там, пан уповноважений військової управи, сприйняли вістку про вбивство Ярослава Барановського? Це ж заступник Мельника на Львівську область...

— Отець Куницький плакав над могилою. Дуже і дуже проклинав братовбивство...

— Отож. Заплаче ще не один. Хай знають наших...

І не здогадувався молодий провідник, що всі ці відомості Лука вишпортав із некрологів, що були вміщені в газеті «Львівські вісті», і наказав Степанові добре вивчити.

— Військова управа,— Кардаш смиренно чекав хвилини, коли бойовики нарегочуться досхочу і, вдаючи з себе примітива, який не обізнаний з кривавими порахунками між бандерівцями і мельниківцями, продовжував:— Вкрай незадоволена числом добровольців. Невже нинішні нащадки Довбуша і Кобилиці не хочуть брати зброю у руки? Не розуміють, що тільки вона вирятуює нас з неволі й допоможе збудувати самостійну Україну? Ось тому-то сотник Навроцький з радикальної партії і послав мене до Шекерика-Доникова, колишнього його друга, щоб той допоміг набрати рекрутів або хоч пояснив, у чому справа.

— Це краще від твого радикального віслюка,— молодий ватаг знову давав себе заманити в наставлені сіті честолюбства, він усім тілом подався уперед, щоб наочно показати свою вищість, розумову перевагу над необтесаним політично дідом,— пояснить вам перший-ліпший мій

воїн. Не підуть гуцули в німецьку армію, бо ми вже організували свою, справжню, українську, повстанську. І кожний, хто агітує за дивізію СС «Галичина»,—це ворог нації і мусить бути повішений. Коли б ви, діду, навіть не були большевицьким агентом і не прямували до своїх «єдинокровних», то й так вам амба. Молися за гріхи свої, старий.

— Я ж не агітую,—Кардаш, незважаючи на своє трагічне становище, з великою увагою стежив за поведінкою, кожним рухом, інтонацією голосу командира бандерівської зграї. Уловлював найменші зміни, вагання, що народжувалися в душі недосвідченого, мабуть, неглибокого розумом, примітивного молодика, і в серці з'являлась маленька надія на порятунок.— Мене послали тільки розпитати. Будь-яких повноважень, як бачите, серед моїх документів нема.

— Зате в мене їх аж надто багато,—ватажок знову вважав за потрібне похвалити себе, підняти в очах старого.— І з цієї рації я востаннє закликаю вас: говоріть правду. Байками про Жаб'є і смертю коменданта поліції ви моєї пильності не приспите, розумніших я так притискав, що вони вилазили із своєї шкаралупки, як черв'яки після дощу. Дорогу на Жаб'є ти давно минув, ще там, поблизу хати, що її спалили твої большевицькі герої.

«Брешеш, нікчемний хлопче! — хотів гукнути Степан, але тільки міцніше затиснув зуби.— Брешеш лукаво, подвійно брешеш, свій злочин перекладаєш на плечі інших. Хто тебе такого лукавого народив-виховав? Націоналізм, який це жадливий і нікчемний вчитель!»

А ватажок щораз впевненіше входив у свою бридку роль, вже кричав і лаявся:

— Вогнем і мечем палять большевики нашу землю, нищать нашу націю, а ти, перевертню, ренегате підкупний, служити до них поспішаєш, продавати Україну-неньку. О, не дійдеш, гадюко! — Бандит лютував, його очі налилися кров'ю, і він аж затрявся: — Гей, друзі, Буйтуре і Різуне, ану, беріть діда за крижі та ведіть на площу, хай побавляться хлопці.

З-за сусідніх смерек безшумно висунулись два високі дебели забіяки, легко підняли Кардаша на рамена й понесли.

— Дивіться, щоб заговорив! — кинув услід ватажок.

— Заспіває! — ліниво прогугнявив бандит і, обходячи смереку, так гримнув тілом старого об її стовбур, що тому вогні в очах заіскрилися.— Дивись, діду, куди йдеш. Що ти — сліпий? — розреготався той же лісовик.— А то так і пультки повибивати можна.

Зашуміли, застогнали смереки, заслонюючи сонце і небо, які, як здалося Степанові, загойдалися і падали на землю. Силою волі заставив себе змовчати. Ступав спокійно, намагаючись не зважати на біль. Із чола текла кров, заливала очі, і він не міг втерти її, харцизяки зв'язали руки за спину. Мусив іти з заплющеними очима.

Та сильніше фізичного болю відчував душевну гіркоту. Чому він мовчав, коли бандюга приписував ковпаківцям братовбивство? Боявся за свою долю? Але ж вона вирішена. Хапався за якусь надію? Її нема і не буде. Може, чекав пощади від тих, хто загубив людську подобу? Все це можна виправити. Витримає перші удари, а потім заявить, що надумав говорити правду, але тільки перед усім народом. Тоді кине катам в обличчя правду, велику правду. Може, хоч в одного, збаламученого лісовика відгукнеться прозрінням, і він знову стане людиною.

Складав план дії — «останній в житті». Як важко усвідомити це слово «останній». Воно й зараз якось не пасує до його думок. Віра в життя вмирає, мабуть, на хвилину пізніше, ніж сама людина.

— Благословенне будь, життя,— шепотіли його спечені скривавлені уста.

— Молишся, діду,— озвався один з конвоїрів,— молися, легше вмирати буде.

Степан здивувався, коли бандити привели його на широку галявину, де було людно, палала ватра, лісовики, зібравшись гуртами, вигрівались на сонці, грали в карти та жваво про щось між собою сперечалися, мугикали пісні. Замовкли, заглядевши процесію, хто піднявся, хто влаштувався на зрубі, камені чи просто на буйній зелені.

Прибув ватажок в оточенні почту. Вони затримались на невеличкій гірці, де на кількох звалених смереках встановлено своєрідний поміст на кшталт сцени.

— Друзі-бойовики! Прошу уваги! — ватажок ці слова вигукнув ще сидячи, потім стрімко і легко скочив на поміст, викинув вгору по-фашистськи руку.— Наші стежі зловили сьогодні большевицького агента, що пробирався до своїх партизанів. Ні його документам, ні словам вірити

не можна. І тому я, користуючись правом провідника і керуючись совістю українського націоналіста, присудив зрадника до страти.

Прив'яжіть зрадника очима до людей, хай приймає смерть, дивлячись. Хай бачить велику українську ненависть у ваших очах, друзі-патріоти. Хто слабонервний або не чується міцно, може себе підбадьорити склянкою горілки.

Люд на площі зашумів, почувись схвальні оклики, голосні пісні. В'язня прив'язували шнурками до обтесаної смереки із зрізаною вершиною. Десь на половині дерева до стовбура був прикріплений синьо-жовтий прапор, уже досить пошматований вітрами. Кардаша підвішали лінвами до гаків, що були позабивані на «машті».

«Витримати, витримати до кінця це позорище,— білася думка, як пташка, шугала в далеку молодість, до батька-матері, до жінки, до Романа, до друзів по боротьбі.— Станьте біля мене, допоможіть мені вистояти!»

Ватажок з легкістю танцюриста зіскочив з помосту, застебнув рукавичку на правій руці і неквапливо пішов до бранця.

— Я караю тебе, діду,— ватажок почав на надто високій ноті, надто патетично, і голос його зразу обірвався, зазвучав театральню і малопереконливо, — караю за те, що ти запродався ворогам української нації...

— Брешеш! Брешеш! — гукнув у ту ж мить Степан.— Це ви продаєте Україну, ви несете їй смерть!

Перший удар ватажка не вдався, а потім він кинувся на зв'язаного, ледве отямився.

— Хто з нас бреше? — питав грізно, виблискуючи зубами.

— Ти брешеш, негіднику! Це ви вбиваєте невинних, палите хати гуцулів, щоб кинути підозру на радянських партизанів. Ви кати свого народу!

— Заткни морду, комуністе! — кричав ватажок банди й знову з кулаками накинувся на Степана.

Тоді на поміст вискочив молодик. Блиснув у руці пістолет.

— Друже-провідник! Шановне товариство! Прошу слова! Я впізнав цього большевика,— бандит захлинався словами, притупцював чобітьми.— Ця птаха з нашого села. Старий комуніст. Ще за Польщі баламутив народ, а коли совети прийшли — головою сільради став. Він мого тата

вбив,— молодик мало не розплакався з люті.— Друже-провідник! — стрибнув до ватажка.— Дозвольте, дайте мені його, я його оцим цисориком,— він вийняв з піхви чобота невеличкого фінського ножа,— обкарнаю, як білку.

— Хто він такий? Говори, нарешті, зв'язно! — командир боївки буз радий, що виступ бойовика відвернув увагу від його нерозумної стички з в'язнем.

— Вбивця, вбивця мого тата, першого господаря в селі, вїта Дмитра Григорчука. Це він мене і мого брата у тюрму засадив. Брат — станичний ОУН, так і не повернувся. Дозвольте помститися мені, пане Мироне.

— Гаразд. Дозволю, — погодився ватажок.— Тільки трохи опісля. Хай спершу хлопці побавляться.

— Я його цисориком, друже провідник,— гукав задоволений Григорчук. Витягнув руку і так побіг до зв'язаного односельчанина.

— Пізнав, сучий сину? — Кардаш одвернувся і сплюнув.

— Сучий сину, кажеш! Та я тебе оцим цисориком...— Григорчук вимахував ножем перед очима в'язня,— живого на шматки покавалкую. Живого, щоб боліло більше.— Підстрибнув незграбно і вколов бранця ножем у бік.— Отак, отак!

— Відсунься, плюскво! *— якийсь дебелий, з шрамом через усе обличчя парубок турнув лісовика, і той заточився, впав.— Дай чоловікові квартиру горілки випити. Ти справді більшовик? — звернувся шрамуватий до Степана.

— Комуніст! — ствердно хитнув головою Кардаш і підняв закривавлені очі на ката.

— Тоді отримуй своє! — велет розмахнувся і кулаком з усієї сили вдарив у висок в'язня. Голова Степана нахилилась вбік, і Григорчуку здалося, що він сконав. Григорчук затремтів.

— Друзі, друзі, не вбивайте його, залишіть для мене. Він мого батька, він мого брата... Він мій — по праву.

Але бандити не слухали скавуління Стаха, грубо відштовхнули його, кинулись до бочки з горілкою.

— Не перешкоджай, кордуплю!

— Не плентайся поміж ніг, як той...

— Друзі, товариство! — плакав, гарячував Григорчук, соваючись поміж бандитами.— Я хочу його сам, власно

* Блещиця (польськ.).

ручно. Пан Мирон мені дозволив, я його цисориком! Цисориком!

— Гибай, щеня!

До пізнього вечора не стихала гулянка на галявині. Бандити, напившись, розспівалися, розгомонілися. Падали п'яні під кущі і хропіли. Тільки Стах Григорчук не спав. Він знущався над мертвою жертвою.

Криваво сходило сонце.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Іване, Іване, що з тобою сталося? Ти немов осінній лист — будь-який вітер кидає тебе на брук, і хто тільки хоче — топче твоє серце...

Колись у юності тобі циганка ворожила (ти був схожий на цигана, бронзово-засмаглий, з чорними очима, наче двома вугликами): «Ти, хлопче, з тих куріпок, що родяться з червоною позначкою щастя на чолі. Це на долоні твоєї видно, лінія життя говорить. Далеко й високо тебе доля понесе. Тільки бережися жінок. Вони не піднімуть тебе вгору, мов птахи на крилах, а притиснуть до землі, наче колоду».

Що ж справдилося з того ворожіння? Високо не злетів, усі дотеперішні злети були уявними і фальшивими. Жінок не берігся і не дуже вибирав їх. Ще молодим десь вчитав, буцім жінки, що квіти, досить зірвати одну, щоб знати, як пахнуть інші. Тож квітів і жінок не шкодував. І тепер має цілий букет. Букет проблем, сумнівів, непорозумінь, неприємностей. Перестерігала циганочка, не послухав...

Іван в останні весняні дні, коли земля уже дихає теплом, а квіти, тягнучись до сонця, виграють всіма кольорами веселки, з насолодою лягав на тверде ложе Яця у підвалі, ще ні разу не зігріте жіночим тілом. Тут пахло шкірою, худобиною, і цей запах був неприродно гіркий, забарвлений ще різними квасами та солями. У приміщенні бракувало повітря, через маленьке загразоване віконце просочувався запах замуленого ставка, і жоден промінчик сонця не зазірав сюди протягом усього дня.

«Так тобі й треба,— дедалі частіше картав себе Іван.— Коли вліз у темряву, не чекай сйява!»

З цього нового афоризму незлобиво глузував Тисовський. Остап ночував на горищі, йому — з огляду на його слабке здоров'я — виділили найкраще місце, залізне ліжко з сіткою і матрацом. Але він любив спускатися униз до пивниці й годинами розмовляти з Каштанюком.

Редактор давно помітив, що Іван переживає якусь душевну кризу, важко бореться сам з собою, зі своїми думками, сумнівами. Догадувався, що мучиться із-за смерті Олексія, свого найближчого друга, тож приходив розрадити Івана.

Щире співчуття Остапа, його повсякчасна увага й тактовність викликали в Каштанюка вдячність і симпатію. Вони й раніше, коли Тисовський ще працював у редакції, приятелювали, але, звичайно, за чаркою. Тепер це була справжня дружба — вірна, нерозривна, міцна. Виявляли її у найрізноманітніший спосіб, навіть у гострому, але доброзичливому взаємному глузуванні.

— Ти люблю колись філософствувати, — Остап присів на дерев'яну пачку, що правила Іванові за нічний столик, і бив долонею по твердому ложу. — Пам'ятаєш: життя повне непорозумінь і тихого смутку... Чи не забагато тепер у тебе цих «непорозумінь» і «смутоків»?

— Цей афоризм не виправдав себе, — заперечив Каштанюк. — Наше життя набагато складніше. У кожній людині щомиті щось народжується і щось умирає. Непорозуміння, а потім, як результат, тихий смуток — цього досить для міщанина або розманіженої дівчиці-іпохондрички. Я вважаю, що життя — це велика відповідальність за кожний твій крок. Хіба, наприклад, твоє єство не бунтує проти нинішнього становища? Хіба не відчуваєш, що ти замкнений у домовині, мало кому потрібний, далекий від світу? Десь там, у місті, люди нашого віку розгулюють по Академічній, ласими очима позирають на дівчат, сідають із сім'ями за столи, ідуть до театру, зустрічаються з друзями в літературно-мистецькому клубі, співають, грають у карти, п'ють, коли мають за що, або знайдуть якусь жертву, як, скажімо, Юрко Недовіз. Ти ж усе це втратив, добровільно цього зрікся, отже, мусиш банувати за тим, що минуло й не повернеться.

— Анітрохи.. — Остап тер долонями скроні. — Кажу щирю правду, я брехати не вмю. Коли така баламутна думка і блисне в голові, то я тоді думаю про наших ровесників на фронті. Адже там мільйони юнаків нашого віку.

Ми все-таки в кращому становищі. На фронті навіть таких нар, як отут, немає...

— Хочеш сказати, що ми десь посередині дороги між фронтовиками й гульвісами. Та вже краще або по одному, або по іншому боці барикади, ніж усередині, коли ти з двох боків можеш бути битий.

— *Augea mediocritus* *,— казали римляни.

— Начхати мені на те, що вони казали. Хай би опинилися у нашому становищі — не такої заспівали б. В ім'я чого колись велися війни? Троянська — через Єлену Прекрасну, викрадену від чоловіка троянцем Парісом. А ми б'ємося за врятування цивілізації усього людства!

— Не кричи так. У тебе щось є і від Паріса.

— Мені, брате, не вісімнадцять...

— Але проблеми вічні.

— У літературі — так, але не в житті. Якось я слухав доктора Феника в літературному клубі. За випивкою, звичайно. І він, самовдоволено вихиливши, може, десяту вже «літератку», сказав: у всій світовій літературі існує тільки сім сюжетів. Я спитав, які, але він уже потягнувся до пляшки й, не звернувши найменшої уваги на моє запитання, почав про щось інше. А по-твоєму, у житті як?

— Я вже казав тобі: життя — це відповідальність.

— «За всіх скажу, за всіх переболію...» Чи, може, «кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть, що за душі мільйонів мусиш дати ти одвіт...» Це маєш на думці?

— Ні, у мене мізерніше завдання.— Іван підвівся з постелі, сів.— Відповідальність за людей, які ввійшли в твоє життя, мов риба в сіті... Ось що, Остапе. Переодягнемось ми з тобою й майнемо в місто. Зайдемо до Модести, і я їй скажу, що все минуло. Не люблю я її, кохаю Оксану...

— То таке в тебе почуття відповідальності? — Тисовський поклав руку на його плече, пильно стежачи за виразом обличчя.— Ти одружувався з Модестою при здоровому розумі.

— Не знаю.

— А ще верзеш про відповідальність. Ти просто міщанин і все. Дивуюсь, чому не скажеш одверто: у житті треба шанувати лише дві речі — ліжко й черевики, бо людина або в ліжку лежить, або ходить взута. Я щойно

* Золота середина (лат.).

запримітив, з якою насолодою ти натягнув свої чоботи. Вони зручні в тебе, правда?

— Ще б пак! — Тепер Іван уважно придивлявся до кожного поруху старшого товариша. Насторожився. — А ось щодо ліжка, то воно як камінь.

— Дивно, що воно тобі голову муляє, а не якусь іншу частину тіла. Невиправний ти, Іване. — Тисовський встав, пройшовся по єдиній дошці, що давала можливість дістатися з порога до нар, не застрягти по коліна в болоті. Виглянув через двері, повернувся. — А щодо твоєї пропозиції — гайнути до міста, то вона зваблива... Ти, чорте лобатий, умієш підкинути ідейку саме тоді, коли вона й іншим на язик проситься. Мабуть, тому й легко тобі з жінками. Жінки хочуть...

— Отже, про жінок, — підхопив Іван. — Ти непоганий поет і редактор, а кельтської легенди не знаєш, яку ми ще в перших гімназійних класах у Коломиї визубрили.

Тисовський єхидно посміхнувся.

— Гаразд, тепер я зватиму тебе «кельт з Коломиї». Ну, розповідай свою легенду.

Каштанюк зручніше всівся на ліжку.

— Слухай, самоуче нещасний... Змагалися на життя і смерть Артур, король кельтський, з легендарним велетом-чарівником, і той поборов володаря. Король сумирно зігнув голову — тоді ще чесність була в моді, — велет підняв меч, щоб рубнути по шиї, але в останню мить зупинився. «Молодий ти, королю, — сказав він, відкинувши меч своїм джурам, — і шкода мені губити тебе. Даю тобі можливість жити. Але через три дні мусиш повернутися сюди й дати мені розумну відповідь на запитання: «Чого прагнуть жінки?» Відповіси правильно — житимеш, скажеш якусь банальність — голова з плечей». Пішов зажурений король у свої палати й спершу питає свою молоду дружину, королеву, чого вона прагне найдужче. «Кохання!» — відповіла королева й кинулася на шию своєму володареві. Відштовхнув король жону, — не до любовців було, — поплентався у будуари двірських дам. Кожну те саме запитує. Одна каже — «багатства й золота», «вина й забав» — інша, третя — «щастя і добробуту для моїх дітей», ще якась, лежачи на канапі, кисло гуде: «здоров'я». Збіглися служниці й своїми думками діляться з королем: «заміж вийти», «мати доброго чоловіка», «бути гарнішою від усіх жінок на світі». А Артур, король кельтський,

тільки роздратовано махає рукою, наче від надокучливих комарів відбивається. Підходить тоді рідна сестра володаря, яку вважали наймудрішою в кельтському королівстві: «Не став, брате мій, такого нерозумного запитання,— каже,— жодна жінка на світі не знає, чого вона хоче». Але й ця відповідь не задовольнила короля. Скочив він на коня і помчав. Іде лісом, їде і раптом бачить — куриться дим. Під'їжджає, а з попелу погаслого вогнища підводиться стара відьма й, ще не вислухавши запитання, відповідає: «Кожна жінка хоче, щоб будь-яка справа здійснилась за її волею, за її задумом». Зрадив король і погнав свого вороного просто до палацу велета-чарівника...

— І що? — Остап умів слухати будь-які небилиці, його чутливу поетичну душу можна було схвилювати й примітивною побрехенькою. — Задовольнила ця відповідь чарівника?

— Його не знаю, а мене — так, — відповів Іван. — Модеста робить усе делікатно, ніби шие тонкими-тонкими нитками. А Оксанка — грубо, безцеремонно, зухвало. А моє серце — ти знаєш — лежить ближче до полиці з разовим хлібом, ніж з делікатесами. Такий уже вродився... Ідемо до міста чи ні?

— А що скажемо Миколі? Не дозволить — так собі, із-за забаганки?

Остап неспокійно поворухнувся.

— Ти давно міняв білизну?

— А кажуть, що тільки ми, літератори, на видумки швидкі... Я й справді давно мами не бачив, стужився.

— А батька? — спитав Іван, і відразу запитання здалось недоречним.

— Як тобі сказати, — шукав найпереконливіших для брехні слів. — Батько... Ми обидва чоловіки. Розуміємо, що таке війна, обов'язок, вимушені обставини. А матері завжди залишаються матерями. Сльози, туга, сентимент...

Розумів, що брехня не вдається, і хотів уже видати другові свою таємницю — Іван йому ж розповідає все, навіть найінтимніше, — але раптом наче відчув на собі суворий погляд батька й стиснув уста...

Ватаг спочатку заперечував, але врешті дозволив. Він знав, що у хлопців надійні документи, до того ще й оригінальні довідки про те, що вони зголосилися у дивізію СС

«Галичина» — Богдан Золотко писарював у військовій управі не для гонору...

— Тільки бережіться, ідіть лісом,— напучував Ватаг просто для годиться. За Івана був спокійний, а де Іван — там і кожний інший безпечний. І все ж Руського не врятував,— подумав, коли друзі вийшли. Там Альоші не загрожувала жодна небезпека, він міг спокійно відійти. Це над Іваном нависла смерть, він був на прицілі, і Руський рвонувся на виручку другові. Ні, Івана обвинувачувати не можна...

До особняка полковника дісталися щасливо й навіть досить скоро, хоч із Лисинич на Погулянку через ліси і горби дорога неблизька й нелегка. Іван наказав Остапові залишитися на чатах, а сам, як робив це раніше, перестрибнув через невисокий паркан у сад, кинув камінчиком у віконце кімнати, в якій жила Модеста.

Почув підозрілий шурхіт. Хтось ніби йшов і раптом зупинився.

«Хто ж це може бути? — думки працювали гарячково.— Стріляти відразу чи дати можливість противникові підійти ближче. А коли це не ворог? Майнути через паркан. Втекти. І чому це Модеста не відзивається?»

Саме у цей час відкрилася кватирка, і сніпок світла проліг між Іваном і незнайомцями. Побачив дружину у вікні, вона махала йому рукою.

— Світло! — гукнув хтось, і в ту ж мить лягнули два постріли.

Хто ж стрілив перший, Каштанюк так ніколи і не дізнався. Та, власне, це надто і не турбувало його. Мабуть, Остап, який, зорієнтувавшись в обстановці, випалив із пістолета у сад. Може, один з незнайомців, що ціливі у вікно.

А смужка і далі білою хустиною стелилася між двома супротивними, може, на той час найменшими у світі фронтами.

Іван одним стрибком сягнув стовбура крилатого клена і був захищений від куль противника.

Тоді трапилось незвичайне.

Із дверей вийшли дві високі, стрункі жіночі постаті. Одна вся у чорному, друга — у яскравій квітчастій суконці. Місяць, що тільки-но визирнув з-за хмар, моргнув до них єдиним поглядом і знову заховався. Але цієї миті вистачило, щоб пізнати жінок.

Це була Модеста і полковникова.

— Пропонує гожеїт*,— квалливо мовила полька.

— Хай ваші панове вийдуть врешті з укриття,— досить ввічливо відповів Іван, адже йому доводилось не раз зустрічати господиню особняка.

З темряви вийшло двоє, і їх вигляд мало не до розпуки розсмішив Каштанюка. Ледве стримав себе. Перший був високий, худорлявий, похилий, у чорних окулярах. Мав на собі німецький польовий плащ і чорний берет з відзнакою, якої Іван не умів визначити. Звичайно, в «англіїках» на ногах, до того ж страшенно викривлених. Другий — грубий, опецькуватий, у мундирі прикордонної служби з еполетами полковника на вилогах.

Віддали честь і спитали, з ким мають справу.

— З кавалерами, які прибули відвідати дівчину,— єхидно пожартував Каштанюк.

— Пропоную перемир'я, — повторила свою єдину фразу дама в чорному. І тільки по хвилині додала: — Той пенький вояк — то є чоловік пані докторової Модести. Полковник узяв жінку за плече.

— Як ти можеш жити під одним дахом з дружиною комуніста? — полковник вилаявся.— Пані Модеста не сміє жодного дня залишатися в нашому будинку. Інакше...

— Тоді пані полковниковій доведеться зробити те саме, але ногами наперед.— Іван уже не володів собою.

— Це погроза? — спокійніше спитав полковник.

— Ні, умова тимчасового перемир'я.

— Яцек,— полковникова потягнула за рукав чоловіка.— Дай спокій, пані докторова — шляхетна жінка.

Всі троє зникли у саду.

Іван глянув на Модесту і зрозумів, що розмова, яку він мав вести, не відбудеться. Сказав лише:

— Коли хочеш, переходь хоч завтра до Юрка Недовоза. Я домовлюся.

Подивилася на чоловіка сумно і без слова відповіді пішла вглиб, до дверей вілли. Клунок з білизною кинула йому через вікно.

Поверталися з Остапом невеселі. Спочатку поговорили про Армію крайову. Іван уже шкодував, що не «прибив» ворогів, погодився на перемир'я. Йому було важко нести

* Пропоную перемир'я (польськ.).

клунок та зброю, і Остап узяв у нього автомат. Тепер сопів під ним, піднімаючись з горба на горб.

А Іван філософствував.

— Ти скажи мені, поете й мислителю, хто жорстокіший — чоловік чи жінка? Я десь чув, що княгиня Єлизавета Баторій — угорська «тигриця», що жила десь на зламі XVI і XVII століть, тільки за шість років замордувала шістсот п'ятдесят своїх служниць.

— Найжорстокіший — то ти, Іванку. Я уже дві години гнуса під автоматом, а ти й не помічаєш. А знаєш, перші кишенькові годинники важили стільки, що їх за власниками носили спеціальні слуги.

— Коли продовжити аналогію, то скоро настане час, коли й автомати носитимуть у кишнях...

— Ні, я думаю про той час, коли не треба буде ні автоматів, ні іншої зброї. Коли настане вічний мир на землі.

— То твори уже поему про цей прекрасний день, — Каштанюк скоса глипнув на друга.

— Такі поеми напишуть інші митці. А нам ще доведеться носити важкі автомати і стріляти по фашистах.

— Слухай, — Іван раптом узяв друга за плече. — Ми не домовилися. Скажемо Миколі про нашу нерозумну пригоду?

— Обов'язково розповімо. Це зараз дуже важливо.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Тит Люстерко, маленький король львівських базарів, бачив у місті вже не одне диво, сам їх творив — така була його спеціальність, однак ніяк не міг зрозуміти, чому проводи перших підрозділів дивізії СС «Галичина» відбуваються на пагорбі колишнього стрийського цвинтаря, до того ж — тифозного...

Кривого Дзюника не було поруч, і Тит сам пошкандибав на «торжество». Його мозок працював інтенсивно, напружено, але жодних конкретних висновків не робив. Шкода, що немає Кривого або Варцави, вони вмить розсіяли б сумніви.

Тит Люстерко визнавав інтелектуальну перевагу за цими своїми друзями, але тільки в думках. Та коли раптом на вулиці Набеляка, якою простував на видовище,

його наздогнав газетяр Карнович (вони були знайомі ще з того часу, коли Юліан навчався друкарського ремесла, а Тит уже був відомим базарним поетом), зрозумів, у чому річ.

— Символ, пане редакторе, символ! Був цвинтар, а тепер стоїть наша дивізія...

— Що ви цим хочете сказати, пане? — Карнович обурено подивився на свого супутника. Він був одягнутий у свій довоєнний чорний костюм, що від постійного прасування аж переливався лискучими плямами. Але рубці на штанях тягнулися униз ідеальною лінією, і три гудзики на вилогах рукавів вилискували в ранішньому сонці, як три зірки. Карнович був першим «елегантом» серед літературної братії.

— Я нічого цим не хочу сказати, — Тит Люстерко глибше натягнув бриля, — як кожен митець, я милуюся образами й символами, пане колего.

— Розумію вас, — Карнович чемно вклонився і перейшов на другий бік вулиці.

Тит почимчикував своєю дорогою. Не дуже, видно, німці шанують своїх придворних писак, коли пан редактор ще й досі носить костюм з минулої епохи. Краще вже бути базарним поетом.

Чорне виграє, біле програє,
А лінія для бідного поета...

Навпроти трамвайного депо завернув на вулицю Байки. Він тепер ніколи не проходив повз колишній будинок електромережі, бо в ньому розміщалося гестапо, а з гестапо Люстерко не хотів мати жодних стосунків. Ігнорував цю інституцію і все. Обігнувши стежкою придорожній гай, видерся на пагорб. Коли б Тит спроможний був отетерити, то це сталося б зараз.

Але Люстерко належав до тих людей, котрих уже нічим не можна здивувати. Він навіть не мав свого прізвища — Люстерком його назвали на базарі, коли ще хлопчиною, незабаром після першої світової війни, вів лотерею «три дзеркальця». Ця перша його «робота» вимагала неабиякої спритності. У нього в руках були три дзеркальця: одне звичайне, в якому кожний гравець міг побачити своє справжнє обличчя, два інші — жахливо спотворювали фізіономію. Тасуючи дзеркальця у своїх бездонних кишенях, Тит пропонував цікавому взяти одне, і коли той ви-

бирав нормальне, то отримував відповідну винагороду. Але Тит був майстром своєї справи і ніколи не програвав. Врешті так знахабнів, що зовсім не виймав з кишені нормального дзеркальця. За це його кілька разів добре побили, і він перекваліфікувався на гру в три кольори. Та прізвисько «Люстерко» залишилося. До речі, ім'я носив теж не своє. На нього «тикав», хто хотів і як хотів, і це звернення «ти» причепилося назавжди.

Не мав Люстерко і будь-якого національного почуття. Він був просто усе життя «львів'як» або ще гірше — «львівський батяр». Залежно від обставин говорив українською і польською мовами. Знав багато єврейських слів, любив інколи, вдаючи інтелігента, кинути і французьку фразу, якої, звичайно, ніхто не розумів. Дзюнику зізнався, що чудово знає циганську...

Подруживши з Кривим Дзюником, Тит захотів підтягнутися до інтелектуального рівня свого приятеля. Та значно легше було раз і назавжди визнати Дзюникову вищість над собою і не мати зайвого клопоту.

Політикою не цікавився ніколи. Не належав ні до «Сокола-батька»; ні до «Сокола-мацежи»*, бо спортом також не займався. Не був ні пластуном, ні скаутом, ні харцером, ні львівським «дзецкем-орльонткем»**. Змушений був змалку заробляти на проживання і не мав часу на такі забави. Якось давав собі раду й під час панування Речі Посполитої, не вступився з базару і після тридцять дев'ятого року.

Проте німецько-фашистська окупація йому явно не імпонувала, він таки скоро пізнав її нелюдську породу. Двічі на базарі його мало не пристрелив гітлерівець. А скільки вже зазнав образ від жандармів та української поліції, то й згадувати не хочеться. «Не буду мати з гітлерівською почварою жодної гри,— казав напившись,— гиджуся вигравати їхні пфеніги!»

Видовище, яке спостерігав Люстерко із Стрийської гори, було незвичайне. Здавалось, що раптом на вулиці Пелчинській, схилах цитаделі, колишньому цвинтарі аж до площі Сокола-батька хтось раптом насадив маленькі кущі. Людей було небагато, тільки у центрі цього спектаклю виструнчилися шеренги й квадрати майбутніх вояків дивізії

* «Сокола-матері» (польськ.).

** «Дитя-орлятко» (польськ.).

СС «Галичина». Щоправда, і вони виглядали не найкраще. Тільки декотрі мали на собі есесівські або старі усусусівські мундири. Більшість була зодягнена по-цивільному і то в щонайгірше дрантя — у фуфайках, киптарях, гімнастерках чи просто лляних сорочках. «Тут нічого й дивуватися,— роздумував Тит,— хто йде в рекрути, той доброго костюма не візьме з дому... Зате скільки коней, скільки коней!» Захоплений видовищем, не подумав, що й тут проситься асоціативне порівняння. У львівських баярів вираз «він зробив з мене коня» означав «загнав мене в пляшку».

— Скільки все-таки вдалося зрадникам загнати в пляшку молоді,— сказав Лука Дністровому. Вони сиділи у руїнах старої цитаделі.— Проте її, обдуреної, було б набагато більше, якби не наша пропаганда, якби не наші листівки й просто бесіди та напучування чесних людей. Цікаво, як наші хлопці справляться сьогодні на цьому безглуздому спектаклі.

— Впораються,— упевнено мовив Дністровий.— Адже ми врахували все до дрібниць. Надійде п'ятнадцята хвилина богослужіння і...

— Чомусь затягають початок,— Лука смоктав люльку, трохи, видно, хвилюювався.— Кубійович і Біляк зі своїм почтом уже давно приїхали на легковій машині, яку нещодавно подарував їм губернатор.

— І наших ксьондзиків бачу вже в комплекті. Владика Микита тиче хрестом, наче від мух відганяється, це в нього завжди так, коли знервований; отець Лаба розмахує кадильницею, а відправи не починають.

— Щось мусило трапитись.

— Дивак! — Лука ляснув себе по чолі.— Як це раніш мені не подумалось? Таж господарі ще не прибули на панахиду! Ні автомашини Вехтера не видно, ні лімузина Кацмана. А лакузи чекають, що, може, все ж таки зроблять ласку й прибудуть. А може, дулю покажуть...

— Ну, слава богу,— Лука кумедно перехрестився.— Почали!

Полилися широко, аж під небо, звуки зради й злочину. Дзенькіт оркестру, спів багатоголосого хору, зібраного, мабуть, з усієї Галичини,— усе це злетіло в повітря, шугнуло парком, відбилось від потрісканих мурів цитаделі

і впало на могили колишнього тифозного цвинтаря. «Боже великий, єдиний, нам Україну храни!» — лунало.

— Тут краще пасувало б слово «хорони», — зажурено мовив Лука. — Тільки не Україну, а ось цих дурнів, що стали під фашистські штандарти й готові взяти до рук чужу зброю, щоб знищувати нею рідних братів.

— А військова команда, звичайно, подається німецькою мовою... мовою того, хто наймає...

На амвон виліз головний польовий духівник дивізії отець доктор Василь Лаба. «Оставайтесь під опікою всевишнього і пречистої матері, яка кулі вертає, голови спасає...» — приніс вітер одну фразу.

Дністровий глянув на годинника.

— Ось у цю хвилину...

І не встиг він закінчити своєї думки, як із балконів будинків, з дерев і просто з юрби злетіли хмари білих метеликів — листівок. Поплававши в повітрі, вони легко опускалися на кущі, на плечі людей, на церковний вівтар, на автомашину Кубійовича, на дорогу й зелені килими парку. Юрба заворушилася, жадібно кинулася на листівки.

«...Молодь Західної України не піде до СС-дивізії, яка має допомагати фашистам битися з Червоною Армією. Вступати до дивізії СС — значить, вбивати своїх братів. Історія ще не знає такого, щоб чесні провідники закликали народ убивати своїх братів і синів. На це здатні лише найпаскудніші зрадники й запроданці.

Тих, хто дав себе обдурити, закликаємо: втікайте в ліси, приєднуйтеся до радянських партизанів, скеровуйте зброю проти найзапекліших ворогів нашого народу — фашистів і їх нікчемних посібників — українських націоналістів...»

— Тепер можемо вже розійтися, — скомандував Дністровий. — Зараз почнеться рейвах.

Зникли між деревами.

Підняв одну листівку й Тит Люстерко. Сховав до кишені. Потім подумав — треба й для Дзюника взяти. Знайшов на вулиці, ткнув під бриль. І вже без жодної думки підібрав третю, що гойдалася на кущі калини. Не думав навіть читати, бо це не його справа, і, коли визнати щиро, він і всіх літер гаразд не знав.

Запримітив, що ніхто з присутніх уже не слухає богослужіння, кудись розбрелись хор і оркестр, навіть стрільці, що стояли в квадратах перед наспіх збитим вівтарем, озиралися, неспокійно шурхотіли черевиками. Мабуть, були впевнені — ці листівки найбільше стосуються їх. А виступити з рядів не можна.

Юрба гомоніла, обережніші кидали «свято» і, простуючи додому чи в інше безпечне місце, обговорювали події.

— Файний сюрприз... Молодці...

— То, прошу я вас, більшовицька провокація... Як довго можна це терпіти?.. І куди дивиться влада?.. Та я б їх, та я би їх... різав по живому...

— Цікаво, хоч би одним оком кинути...

— Я, прошу вас, підняв одну й відразу ж подер на шматки...

У центральній групі кілька десятків німців з губернаторства та інших відомств завертілись, заворушилися. Шпики — в мундирах і таємні — кинулись в юрбу підбирати листівки, ловили людей. Гугнявив, нашвидкоруч закінчуючи службу божу, єпископ Микита.

Тит Люстерко не метушився, не втік. Він полюбляв отакі оказії і не дуже побоювався, що його хапнуть. Втече в останню хвилину. Залишилися на місці й представники УЦК, преси та інших офіційних установ.

До Тита підійшов «граф» — відомий усьому містові волоцюга, що весь день блукав вулицями й шукав товариства. «Граф» гречно зняв кашкета, що скидався чи то на берет, чи то на зав'язану вузлом жіночу панчошу. Протягнув два пальці. Люстерко демонстративно заклав руки за спину.

— Пане Люстерко, — «граф» не образився, що той не захотів вітатися з ним, він уже звик до цього, — що пан думає про цю невідповідальну, я сказав би, ординарну провокацію?

— Я сказав би тобі, графе, краще піти до кльозету.

— А що, перепрошую пана, маю у тому кльозеті робити, коли я вже два дні нічого не їв?

— Там і поїси, — відрубав Тит, щоб нарешті спекатися авантюриста.

І раптом «граф» скипів. Під очима виступили хворобливі червоні плями, заворушилися жовна.

— Ти — великий негідник, — просичав. — Я скажу це пані Ванді. Пані Ванді...

Люстерко мимоволі підвів очі, ніби хотів справді пошукати в юрбі свою коханку. І він побачив її. Стояла на обочині вулиці в товаристві двох гестапівців.

— О шлюха! — злюще гукнув Тит і, відштовхнувши «графа», рушив у її бік. Наступаючи зустрічним на ноги, він уже мало не дістав її, але в останню мить сховався за плечі якогось велетня, зауважив, що Ванда спритно всунула в рукав одного з гестапівців білі метелики-лис-твики...

Увечері з головного вокзалу вирушили на «діло» ті підрозділи «добровольців», які вранці брали участь у «великій маніфестації». Без промов, музики й богослужіння. Тут панували смуток, біль, горе. Матері бігли вздовж товарних вагонів і кричали: «Верніть мені сина! Ви везете його на певну смерть! Юрку, Юрку, де ти?» Мліли дружини й наречені. Насуплено дивилися на вагони батьки. Тут і німців було більше, ніж на параді. Жандарми уважно стежили, щоб якийсь «доброволець» в останню хвилину не вискочив з вагона.

Нарешті, поїзд рушив. І тоді до Паньківського, єдиного представника УЦК, що прибув на вокзал проважати дивізійників, підійшла старенька жінка, плюнула йому в обличчя й гукнула:

— Будьте ви прокляті, убивці!

Схитнулась і, розкинувши руки, впала на перон.

Зовсім по-іншому про всі ці події заспівала наступного дня продажна газетка:

«Було це глибоко величаве звітування, насичене драматичною свідомістю і тих, що відходили, і тих, що їх прощали, про те, що для українського народу вибила історична година: далі виконувати ту місію, що її він сповняв від віків — ставати живим оборонним валом для всієї Європи перед варварством Сходу, тепер перед большевизмом».

А на останній сторінці цього ж номера газети в рубриці «З репортерського нотатника» була дрібним шрифтом надрукована замітка, що вчора ввечері у власному помешканні по-звірячому замордована відома патріотка, людина кришталеві чесності пані Ванда Мелетич.

«Є всі підстави підозрівати у жорстокому вбивстві чоловіка пані Мелетич, який був знаний у місті під

прізвищем Тит Люстерко, людину, яка не викликала довір'я в українському суспільстві».

І далі більшим шрифтом:

«Вважаємо, що тут не обійшлося без руки Москви і большевицьких агентів, які і є справжніми вбивцями шановної громадянки пані Мелетич і повинні понести заслужену кару».

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Дем'ян Тисовський цього вечора несподівано повернувся додому. Обережно поклав у комірчині важку торбу з будівельним інструментом, скинув піджак і втомлено сів за стіл. Його тендітна дружина поралася коло газової плитки.

— Чим пригостиш мене сьогодні, мамусю? — спитав уже весело, жартівливо, наче хотів підкреслити давню істину, що рідні стіни допомагають у біді й горі, знімають навіть найважчу втому.

— А пам'ятаєш, голубе, який сьогодні день?

Він легко, майже по-юнацьки підвівся з крісла, з розпростертими руками підійшов до дружини й міцно обняв.

— Ти все ще такий несерйозний, як тридцять років тому... А я приготувала для тебе твою улюблену страву.

— Невже вареники з сиром і картоплею? Звідки ж ти взяла муку?

— Витрясла з мішечків, — сміялась і зачаровано дивилася на чоловіка, красеня з пишними вусами, вдумливими глибокими очима. — З Остапом нині не зустрічався? Як він там?

— Ми ж, мамусю, там зовсім чужі люди. Ніхто й не підозріває, що ми батько й син. До того ж у нас різні завдання.

— Він ще такий молодий... — Вона поклала перед чоловіком миску з варениками, сама сіла навпроти й задумалась. Очі налилися сумом, тривогою, болем.

І словом не торкнулася сімейної радості — тридцятиріччя шлюбу, в очах у матері стояв образ сина, якого давно не бачила.

Дивне занепокоєння оволоділо й господарем квартири. Його вже не раз мучили передчуття чогось невідворотного. Знав, що фашисти зразу ж відомстять за напад

на кав'ярню «Пекелко», за свої жертви (грабарі на Янівському називали цифру 22, але від залізничників було відомо, що не менше десяти трупів, видно, особливо достойних завантажили у вагон-холодильник і відправили до Кракова та Берліна). Так воно і сталося. Під мурами бернардинів розстріляно 50 в'язнів, в тому числі й режисера Танюка. Але хіба могли гітлерівці на цьому зупинитися?

Але минув місяць, другий, а в місті було відносно спокійно, навіть великих облав не влаштовували. Дехто почав міркувати, що фашисти змінили свою тактику, а може, й справді злякалися народного гніву.

Дем'ян так не думав.

Це був вимушений для ворога період мовчанки. Ішов набір до дивізії СС «Галичина», і загарбники мусили поводитися стримано, щоб якихось кілька тисяч попало на їхній гачок. Коли ж набір буде закінчено, гітлерівці постраються надолужити. І ось почалися арешти. Гестапівці нищпорили по всьому місту.

Поточняк наказує оголосити стан бойової тривоги. Розвідники весь час стежили за рухом жандармерії, так званої «української допоміжної поліції», група снайперів чергувала на конспіративній квартирі навпроти тюрми, що на вулиці Лонського. Вони мали нав'язати бій, коли б заарештованих вивозили на страту.

Тисовському треба було продумати всі можливі ситуації.

Як не дивно, але він не був на нелегальному становищі. Числився будівельником, але майже весь час вів життя безробітного, бо хто під час війни будується? Мав багато вільного часу й ходив часто з інструментом, ніби шукаючи роботи. «Аусвайс» у нього був справжнісінький, зареєстрований де слід. Таких рідко чіпають під час облав, а коли й візьмуть, то після перевірки відпускають. Завтра мусить найнятися на будь-яку роботу в районі вулиці Коперника, звідки до вулиці Лонського рукою подати.

Встав, як завжди, рано-вранці, випив склянку чаю.

— Не йди сьогодні, Дем'янку, нікуди, — дружина стала в дверях, — мені снився жахливий сон, Дем'янку.

Те, що жінка назвала його по імені, на мить розчулило Тисовського. Уже багато років зве його батьком, татусем, голубом, але не Дем'янком, як у роки їх молодого кохання. Поклав руку на жінчине плече:

— Я мушу, мушу, Олечко. Розумієш?

— Отак, пам'ятаєш, забирали нашого Сяха, тому що він багато мусив,— прошепотіла, і непрошена сльоза скотилась горошинкою по її обличчю. Витер її важкою задубілою долонею, поцілував у чоло.

— Обов'язок, розумієш! Ідеться про життя багатьох людей.

Мовчки відійшла від дверей.

Перше донесення звучало тривожно.

На багатьох заводах і фабриках забирають щонайкращих робітників і везуть у замарстинівську тюрму.

Відразу ж наказав групі дислокуватися. У конспіративній квартирі на вулиці Лонського залишив тільки двох бійців. Всі інші мали перебратися ближче до театру, в руїни, що поряд з базарчиком. Двом розвідникам наказав кружляти поблизу тюрми. А всю зброю перенести в румовища, що навпроти палацу графа Скарбка. Зробити це слід сьогодні ж увечері.

Поніс свою важку торбу через Єзуїтський город, попри університет, Казимирівською, Сонячною і зупинився на базарчику коло м'ясної будки, що її тримав дідок — давній друг Тисовського. Там довідався, що серед арештованих помічено складальника друкарні Влодка Ковалицького. Перша жертва між своїми. Власне, хто впевнений, що перша? Чимало членів організації працювало на заводах, в установах. Як вони там? Незабаром ще новина: заарештовано кількох робітників «Ойкуса» — українців і поляків.

Вечір і ніч минули спокійно. За цей час перенесено всю важку зброю і пильно оглянено руїни будинку, що заслонував вхід на базар.

Тисовський сподівався, що арешти, які провели фашисти, організації підпільників не торкаються. До тюрми на Замарстинівській вулиці фашисти майже ніколи не завозили політичних. Приречених обов'язково поведуть, а не повезуть через центр міста. Для страху. Маршрут смерті мусить пролягати мимо руїн. Саме тут і найкраще відкрити вогонь.

Ранок був погідний, теплий. Усі бійці, крім двох розвідників, були вже на своїх місцях. Сам Тисовський цього разу зупинився ближче до вулиці Замарстинівської, у маленькій крамничці, де продавали фарбу, мило і яка була майже завжди порожньою, бо цих речей львів'яни

вже давно не бачили. Хазяїн крамнички був родичем Тисовського, вони часто здибалися.

О десятій надійшло нове донесення: біля тюрми зупинилася легкова автомашина, з неї вийшли генерал поліції Кацман, міський староста Геллер, посадник міста Біляк і заступник провідника УЦК доктор Паньківський.

— Задумали щось незвичайне,— похмуро констатував Тисовський.— Що ми можемо протиставити цій силі? Двадцять бійців? У кожного пістолет, а в чотирьох ще й по автомату. І все ж не відступимо!

Прибула Рома Гамула, схвильована, задихана.

— Я годину тому підслухала розмову Геллера з моїм шефом. Йшлося про назначену на сьогодні операцію. Стра-та відбудеться прилюдно, перед входом до театру, о дванадцятій годині. Поліція уже зганяє людей. Геллер наказав Біляку сходити вниз, авто подано. Він має бути присутнім на езекуції. Мій шеф пішов весь блідий, коліна підгинаються.

— Досить, Ромо! — Тисовський перебив на слові балакучу жінку.— Ви можете повертатися на роботу.

— Я взяла апарат і маю маленький браунінг,— очі її загорілись.

Тисовський поморщив чоло, пильно обвів поглядом жінку.

— Добре, ідіть з цим чоловіком,— він кивнув на здорования, що вийшов зі складу.

Гамула бачила його вперше.

— Але, прошу, бережіть себе. Вам ще треба дітей виховати.— І вже до юнака: — Покажіть цій дамі всі запасні виходи, добре проінструктуйте.— І трохи згодом: — Сподіваюся, все зрозуміли?

— Так точно! — голос його прозвучав як треба.

— Отже, коли пролунають перші постріли, ви кричите: «Товариші, розбігайтесь хто куди може!».

— Розумію.

Юнак і Рома неквапно пішли крізь юрбу, що метушилась на базарчику.

Через годину нове донесення: одна рота поліцаїв вийшла на вулицю і шикуються перед входом до тюрми у дві шеренги.

«Бач, продумали все до дрібниць. Убиватимуть сьогодні свої, не німці. Щоправда, ці «свої» іноді лютіші за чужих».

Аж нове повідомлення: виводять приречених. Вони не закуті. Яка демонстрація упевненості й сили!

Доповідає зв'язковий:

— Розташування таке: попереду два ряди поліцаїв, потім — священики, далі шеренги в'язнів; їх рівно п'ятдесят. По п'ятеро в кожному ряду. Десять поліцаїв по обох боках і два ряди карателів позаду. Всі вони озброєні гвинтівками. Замикають кортеж три автомашини. Дві вантажні й одна легкова — посередині. Вони ще без людей.

— Зняти зв'язкових, — Тисовський дає останній наказ із тимчасового поста і поспішно пробирається до руїн.

Щоб тільки жертв серед цивільних не було. Навпроти руїн — чистий простір. А базар після перших пострілів розбіжиться. Щоб лише негідники з поліції не стріляли в юрбу. Але їм буде не до цього.

Протискаючись крізь базарну глітню, запримітив кількох знайомих в обличчя агентів гестапо. Зустрів і десяток німецьких солдатів, але без автоматів і гвинтівок. Охорону таки виставили. А солдати тут, видно, випадково.

Пильно стежачи за доокіллям, швиденько зник у руїнах. Від дальших румовищ відгороджує свіжовимурована стінка заввишки півтора метра. Тисовський бере її з першого розгону і натрапляє на солдата з автоматом. Це Тодорко, якому доручено охороняти вхід у дальші руїни. Його зараз змінить на цьому посту Остап Тисовський із своїм старомодним маузером. Тодорко займе місце в одному з крайніх вікон, звідки видно всю Театральну площу.

Дем'ян контролює пости. Усі напоготові. Микола Каштанюк правильно розподілив сили. Автоматник, три бійці з гвинтівками і знову автоматник. Іванові вдається залізи на невеличкий виступ другого поверху, сіктиме ворога згори.

— Прикриватимуть відступ Ватаг, Іван і я, — дає наказ Дністровий. — Всі інші залишають пости як тільки в'язні розбіжаться.

Рома якимось чудом видряпалася на причілок другого поверху і прикуцьнула біля Івана.

— Куди липнеш, доньцю, — зараз Іван дуже уважний і делікатний з Ромою. Його гризе сумління за невдалий візит, що міг закінчитися для обох трагічно, — ти перешкоджатимеш мені.

— Тоді підсади мене, і я займу місце ось там, на залізному риштуванні: звідти можна буде знімати прекрасні кадри.

— А як злізеш?

— Сповзу.

— Говорила-їхала. Краще вже залишайся тут. Обіприся на мої плечі.

— Гаразд. Дякую.

Іван був у мундирі жандарма.

Він перший запримітив колону, що, огинаючи овал Жовківської вулиці, виповзала на площу. Зрадів, побачивши, як миттю розбіглися люди з базарчика.

Тільки тепер, вислухавши повідомлення, Тисовський зайняв своє місце.

«Бракує нам тут Руського»,— подумав скрушно, лаштуючи гвинтівку у маленьке віконце муру.

Колона наблизилася до підвальних магазинів палацу Скарбка. Вона зараз на виду усіх бійців.

— Може, почати? — шепнув згори Іван.

А Рома вже працює. (Наказ, коли починати, її не стоється).

— Бери, Іване, на мушку автомашини.— Дністровий уважно стежить за рухом колони.— Ну... Вогонь!

Гримнув залп з усіх гвинтівок. Затріщали автомати.

Від першого залпу впало кілька поліцаїв, які охороняли колону в'язнів з правого боку. Завмерла одна військова машина. Дві інші зникли в бічній вуличці.

Поліцаї залягли й почали безладну стрілянину. У першу мить, видно, навіть не зорієнтувалися, звідки стріляють. В'язні розбіглися, залишивши на бруку кілька товаришів убитими.

— Наказую відходити,— скомандував Тисовський, і бійці один за одним залишали пости й пробиралися до запасних виходів. Каштанюк силою зіпхнув Рому з прицілка.

— Досить, біжи!

Поліцаї уже доглуपालися, звідкіля стріляють, і повели прицільний вогонь по руїнах. Але атакувати не наважувались.

— Іване, залишай пост.

— Товаришу...

— Наказую зараз же відходити.

Іван нехотячи зникає у руїнах.

— Ватаг! Відступати!

— Товаришу...

— Наказую: негайно!

Микола швидко біжить за братом.

Поліцаї, помітивши, що шквал вогню ущух, поповзли через вулицю.

І тепер перед Тисовським з'явився Остап.

— Тату, відступай. А я затримаю їх на хвилинку.

У Тисовського очі ширшають. Він так давно не чув від Остапа цього ласкавого слова «тату».

— Отто, негайно відходь! — гукнув.

— Тату, ти ж командир! Тобі ж треба...

Але вже було пізно. Завищали гальмами жандармські машини. Коли батько з сином пробралися до виходу, кризь віконце заглядали найжені дула автоматів і двох кулеметів.

Загриміли постріли.

Дем'ян і Остап Тисовські вистріляли всі набої із своїх гвинтівок. Батько погладив сина по голові й тихо прошепотів:

— Ми не маємо права потрапити живими у руки фашиста. Витягни пістолета...

— Обніми мене, батьку...

Лягнули водночас два постріли, і батько й син впали на завалену цеглою та щебенем долівку...

І здавалося, що вони сплять разом, як тоді, коли Остап ще був маленький, або пізніше, перед війною, коли ходили разом майструвати і, стомлені виснажливою роботою, лягали відпочити просто на стружки.

Так загинув керівник організації Дністровий і його син — керівник ідеологічної групи Отто.

Так загинули батько й син — Дем'ян та Остап Тисовські...

Генерал-губернатор Франк був розлючений. Намагався наслідувати свого фюрера і, заклавши руки за спину, бігав по кабінету й кричав, хоч переважно тримався спокійно. Він-бо доктор юридичних наук, президент академії, а не якийсь єфрейтор...

— Що ви робите там, у тому задрипаному Лембергу? То просите додатково продовольчі картки, то обстоюєте відкриття шкіл, то створюєте дивізію з цих дикунів. І ось результати!.. — гукав несамовито.

Тихо, мов миші, стояли під стіною губернатор дистрикту Галіцієн Вехтер, генерал поліції Кацман, шеф уряду губернаторства доктор Бауер. Уся трійця була викликана відразу після того, як до нього надійшло повідомлення про події на Театральній площі.

— Доповідайте, мій любий, — уже лагіднішим тоном наказав Франк, іронічно перекривляючи свої тонкі губи. — Доповідайте, гер штандартенфюрер Вехтер. Скільки німців упало в цій... битві?

— Ні одного, пане генерал-губернатор.

Обличчя Франка на мить розпогінділося.

— Це вас до певної міри рятує, — і знову прийняв войовничу позу.

— Уся операція була задумана так, щоб українська поліція розстрілювала своїх. Проведення акції було доручено комендантові української поліції майору Пітулау. Але вони, виявилось, ще не досіли до таких завдань. За це й жорстоко поплатились. Тридцять три поліцаї загинуло в інциденті.

— Дурниця, — Франк спробував посміхнутися. — А скільки знищено бандитів?

— На жаль, мало. — Вехтер удав заклопотаного. — Двох вбито на місці злочину, одного прострелили під час утечі.

— Серед цивільного населення були жертви?

Обличчя губернатора Вехтера стало ще сумнішим.

— На жаль, дуже мізерні. Застрелена танцюристка із оперного театру Оксана Осідач, що проходила якраз у цей час мимо.

— Прізвища занотуйте для себе, мій милий штандартенфюрер. Мене вони не цікавлять. — Франк поволі заспокоювався і врешті сів до свого величезного стола. — Ви закінчили?

Вехтер якусь мить мовчав, мабуть зважуючи, говорити чи ні. Його обличчя змізерніло, очі поїнялись жахом, як у загнаного звіра.

— Я хотів би вказати на одну обставину. Прилюдну акцію страти в'язнів нам підказав рейхсфюрер під час перебування у Лембергу.

Ім'я всемогутнього шефа гестапо зробило відповідне враження на Франка.

— Гарзд, візьму до уваги... А зараз про найголовніше. Партизанське з'єднання Ковпака вже знищено?

Останні рапорти генерала СС Крюгера туманні и розпливчасті.

— Дозвольте доповісти, — стукнув каблуками шеф львівського гестапо Кацман. — Я саме нещодавно прибув із Карпат. З'єднання розділилося на кілька груп, і кожна з них намагається вийти з кільця окремо. Це їм вдається. Політичний керівник з'єднання генерал Руднев убитий. Їх командир генерал Ковпак...

— Генерал, генерал... — засовався у фотелі Франк. — Генерали!.. Звичайний сільський бельфер*, який і дня не був у військовій школі, б'є німецьких генералів, що кінчали академію генерального штабу. Як вам не соромно, панове?

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Вихором промайнуло літо. Найкращі місяці року, місяці сонця і радостей стали для багатьох людей місяцями смерті.

Перша думка після того, як Іван довідався про смерть Оксани, була: «Безглуздо прожити життя, безглузда смерть...» Як могло таке зродитися у його мозку? Потім згадав окремі її слова, на які раніше не звертав уваги. Сказала, що поруч з ним вона росте мов дерево.

Чи людина винна в тому, що когось кохає — хай навіть без взаємності? Чи можна її за це осуджувати? Прийшло жахливе відкриття: це він, Іван, убив Оксану!

Дівчина поспішала на репетицію. Запізнювалась. Повинна бути в театрі об одинадцятій, а вийшла з дому — як це вже встановлено — тільки на чверть години раніше. Тому, коли всі люди поховалися од смерті, вона бігла до театру. Перші постріли пролунали в ту мить, як зрівнялася з автомашинами карателів. Черга Іванового автомата її скосила... Хотілося рвати на собі волосся, ридати, вмерти...

Але напливав рятівний сумнів: може, то не його куля вбила Оксану, може, поліцай...

І тоді Іван зрозумів, що любив Оксану, що вона становила якусь частку його життя і його самого. Але він не розумів цього. А тепер — пізно...

* Учитель (нім.).

У ніч перед похороном постукав до квартири Осідача. Ніхто не озвався, і він натиснув на клямку. Двері тихо відчинилися. Пройшов коридорчиком у кімнату, де вони колись обідали. Жмут тьмяного світла падав на двері, пахло паленим воском. Став на порозі. На чорному тлі лежала Оксана. Чотири свічки кидали відблиск на її обличчя. Іванові здалося, що Оксана спить. Впала після виснажливого спектаклю, а може, після цілонічного балу і солодко, як дитя, заснула.

Підійшов ближче і аж тепер запримітив бородатого дядка, що тихо гугнявив якийсь псалм. Вкляк на одне коліно, але тепер йому не видно було обличчя дівчини. Оксана лежала на високому помості, мабуть, тому, що високо марила злетіти в житті. Підвівся і так простояв усю ніч.

Хтось заходив і виходив, але він нікого не бачив, ні з ким не привітався, не перекинувся словечком. Розмовляв лише з Оксаною. І тільки вранці, коли близько-близько підійшла до нього мати Оксани і розридалась, підвів на неї нерухомі чорні очі, поцілував руку і тихо, але твердо сказав:

— Мамо, я теж стріляв, коли вона йшла...

Стара на мить ніби застигла, глянула на нього, як на шаленого, і ще дужче заридала.

Підійшов до труни, ще раз вдивився у любі риси, поцілував у чоло і вибіг у двері, наче хтось за ним гнався.

Поплівся на похорон, переодягнений на старця. Зрештою, змінити треба було лише вбрання, а постать, обличчя, внутрішній стан, голос зістарілись від болю й туги. Не йшов з траурною процесією, прибув раніше на цвинтар, вибрав місце біля свіжовикопаної могили, заросле кущами, заслонене столітніми стовбурами й масивними, ще австрійських часів, пам'ятниками, сперся на залізний хрест з розбитою фотографією на склі, а просто перед його очима зяяла порожня яма.

Потім було все, як на похороні заможного львівського міщанина: три попи, дячки й паламарі, рідня, з голови до ніг у чорному. Духівники співали відхідну, один з них виголосив промову, прощалися найближчі. Грабарі поволі опускали на шнурах труну, несамовито заридала мати... Її плач потряс повітря, злетіло з дерев сполохане гайвороння, задудніли грудки землі об домовину. Грабарі вправно взялися за свою буденну роботу. Не минуло й п'яти хвилин, як виріс обшитий зеленим дерном

надгробок, і ще один хрест піднявся у гушавині хрестів та пам'ятників. Закрили могилу вінки й квіти, а люди все ще стояли...

Іван усе це бачив, але всім єством був уже десь далеко. І водночас з Оксаною. Ось зустрічає його вдома вперше, пригощає обідом. Одягнена в халатик з тонкої японської матерії, весь у птахках. Коли ступала, птахи раптово оживали на руках, грудях і спині, наче поривались вгору, у простір... Оксана звиряється в почуттях, кусає губи... А ось в театрі стрічаються по довгій розлуці. Вона хилиться і падає на його міцні руки... І знову їдуть містом, грають веселі дзвіночки — це везе їх Івась Нетудихата з подвір'я Роми, де Оксана всю ніч чекала на нього... Ще одна картина: він тільки закінчив свою арію і тікає від погоні, а Оксана вже при ньому, і біжать вони разом, і ховаються у руїни... І знову Оксана біля нього, ніби птах. Вона говорить про свою смерть, а він затуляє їй уста, і пливе над ними небо, і пливуть над ними журавлі... І вже здається, що це вони перетворились у журавлів...

...Кру-кру-кру, в чужині умру,
Заки море перелечу
Крилонька зітру...

Тужливий спів виводить Івана із задуми й отупіння, і він уже пильним оком стежить за тим, що відбувається унизу, біля замаєної квітами могили. Йде останнє прощання. Ось підійшли подруги Оксани з театру: Нуся Прадід, Орися, Вірка... За ними іде Модеста, іде його дружина, а серце й не здригнеться. А виглядає жінка гарно. Колись він її кохав. Колись? Колись... Яюсь боком (від кого ховаєшся?) прибився до самого хреста Юрко, перехрестився. Юрко? Та він майже не знав Оксани, бачив лише раз чи два. Прийшов заради Модести. Зараз підуть удвох — Юрко з його, Івана, жінкою... Ревнощі і не відізвалися. Але ж чому тепер шкребе на серці?.. Рідні Оксани, усі в чорному, все ще стоять, сумно похиливши голову. Граф Ляс-Роздольський? А цей чого тут? Може, щоб на нього, Івана, натрапити?..

Каштанюк кладе руку в кишеню, торкається холодного заліза. Є. Треба перевести запобіжник. Граф, власник одного з найбільших львівських ресторанів і галасливий «польський патріот», служить у гестапо. Це вже встановлено. Але хай іде на інші руки. Чому, власне, на інші?

Щоб не гинули добрі люди, треба позбутися поганих... Може, через таких, як граф, і загинула Оксана. Коли б не було донощиків, сволоти, тоді б окупанти пересувалися по Львову, як сліпі.

Щось довго стирчить граф коло могили... О, вже обігнув могилу й, нібито не маючи іншої стежки, правцює просто на мене. Що ж — ходи. Зажирів ти, Ляс-Роздольський, зажирів. Колись був схожий на прямокутник, а тепер — на квадрат. Нещодавно вичитав я, ніби у кожній товстій людині живе ще одна маленька, худенька, і вона весь час намагається визволитися, видобутися на волю... Хочеш, я тобі поможу в цьому, маленька-худенька...

Граф наближається. Йому, товстунові, важко йти. А може, уже й серденько просить відставки. Ловить повітря, мов риба на березі.

— Добрий день, пане графе, — випередив зустріч, коли той із схиленою головою вже підходив до могили, за якою Іван ховався.

Ляс-Роздольський, нібито здивований, підвів голову.

— О-о, кого я бачу! Пан Каштанюк! Пан Ян Каштанюк! — Він підійшов ще ближче і тицьнув Іванові свою маленьку, пухку руку. Але Каштанюк раніше зіскочив з плити, і рука графа повисла в повітрі.

— Не сподівався, не сподівався, що застану вас саме тут, коло могили, яку прийшов відвідати. — Він крадькома прочитав: «Яніна Борковська». — Тут моя бабуся, ось і прийшов відвідати її могилу.

«Читай, читай, мені це не першина», — міркував Іван. Почуття небезпеки одігнало внутрішнє розслаблення. Був знову Каштанюком — міцним, сміливим, відчайдушним.

— А Оксана ким вам доводиться? — ехидно запитав Іван.

Граф не дав збити себе з пантелику.

— Коли ви, пане Каштанюк, десь пропадали, я далі торгував з батьком Оксани. Яке горе, яке велике горе! — бідкався Ляс-Роздольський і, наче досвідчений фехтувальник, готував несподіваний укол. — Але чому вас там не було, біля могили? Оксана любила вас до безтями. А-а, ви переховуєтесь?

— Так, — спокійно мовив Каштанюк, — від таких, як ви.

— Як це розуміти? — граф широко розвів руки й заготовився. Тільки що поховали наречену, а вже жартуєте. Заздрю такому залізному характерові.

— Дякую, пане графе. Ви мене розважили.

Ляс-Роздольський відкрив рота, наче хотів щось відповісти, але махнув рукою і вже примирливо мовив:

— Може, пройдемося трохи? — і звернув на порослу травною стежину.

— З приємністю, пане графе. Тільки ви забули хоча б один «отченаш» проказати за упокій душі бабусі.

На гладке, але змучене обличчя графа виповзли дві червоні жаби.

— Справді, мій коханий! Заговорився з вами й забув. Аж соромно стало.

«Знає, негідник, — подумав Іван, — своє обличчя. Напевне, вивчає його перед дзеркалом, наче карту».

Граф ворухив губами, широко хрестився.

Пішли у глиб цвинтаря, у напрямку могил російських воїнів з першої світової війни. Тут було тихо й безлюдно. Ляс-Роздольський намагався взяти Івана під руку, але той і цим разом ухилився.

— Моя пропозиція, пане Каштанюк, залишається в силі й донині. Одне ваше слово згоди — і ви через два тижні гуляєте в Лондоні. Повірте мені: не варто будувати все своє життя на одній ідеї чи на одній особі. Це ненадійна справа. Ви мали нагоду переконатися в цьому останніми днями.

— Останні дні ви не чіпайте, — Іван на мить не стримав своїх почуттів і зразу ж пошкодував, що це трапилося. — А ось щодо самої тези, то ви маєте рацію.

— Отож! — здається, уже не вдавано зрадів граф. — Тоді за чим затримка?

— Почекайте хвилину. Є за мною маленький боржок. Пам'ятаєте, ви послали мені свого часу подаруночок. Хочу віддячити.

Іван вийняв з верхньої кишеньки піджака малесенький згорточок і подав його Ляс-Роздольському. Запримітив, що граф знову паленіє і водночас сягає рукою до внутрішньої кишені.

— Світ іншої людини для нас — глибока, чорна й незміряна вода, — високодумно мовив граф і швидким рухом витягнув пістолет.

— Тоді гинь, фашисте! — Іван сильним ударом підбив руку з пістолетом і в ту ж мить вистрілив у серце ворога.

Ляс-Роздольський гепнувся на землю без слова й без зойку. Іван забрав пістолет і портфель з документами та

грішми. Грошей було небагато, але всі купюри по п'ятсот. Знадобляться для організації. Вони ж бо нажиті нечесно.

Піднявшись на руках, перестрибнув через мур і спокійно вийшов на вулицю Петра й Павла, звернувши біля церкви на Личаківську вгору і незабаром постукав у квартиру Недовоза.

Юрка вдома не було. На гавкіт собаки вибіг із стайні Івась Нетудихата й усміхнувся до гостя ясною, щирою усмішкою, показуючи всі свої білі зуби. Потім таємничиво кивнув головою, ніби запрошуючи Каштанюка до стайні. Іван ласкаво обняв хлопця, і вони рушили.

У стайні поруч з старою, виляючою шакапою переступав з ноги на ногу дебелий чорний Ворон з буйною білою гривовою. Шкіра на коні навіть у темному приміщенні виблискувала, мінилася кількома відтінками.

— А ще маємо катафалк,— похвалився хлопчина, і гордість випнула його вутленькі груди.— Справжнісінький, такий, на якому мерців возять на цвинтар. Шкода, що не можу вам показати, шоба замкнута, а ключі у шефа.

— Нічого, покажеш іншим разом,— скуйовдив на голові хлопця волосся.

Невже Юрко задумав похоронний заклад відкрити? Мабуть, так. Що ж, у війну, в часи голоду та епідемії — це золотий бізнес. Голова у мого друга міцно посаджена на карку. І коли до цього підприємства та ще свій лікар... Невже ревнощі? Кожний хоче мати те, чого не має. Ти найменшої уваги не приділяв Модесті, а втративши, вже ревнуєш?

Водночас з ударом годинника на недобудованому костюлі, який сповіщав поліцейний час, з'явився Недовіз. Розпромінений, бадьорий. Побачивши Івана, розгубився.

— Як там Модеста, Тарасик? — запитав Каштанюк, вітаючись.

Недовіз зарум'явився ще дужче. Але переміг своє зніяковіння і відповів весело:

— А Тарасик уже ходити почав. Від порога до стола... Батькові треба було б побачити це.

— Юрку, не для того я прийшов до тебе, щоб ти нагадував мені про батьківські обов'язки.— Іван говорив роздратовано.— Мені зараз зовсім інше в голові. Я йду звідси. Не знаю — на деякий час чи назавжди. Не питаю — чому, куди, навіщо. Просто не можу швентятися

тут, де кожен камінь, вулиця, кожна дрібничка нагадують мені Оксану. Мушу бути вірним їй.

— Вірність померлій людині — вигадана чеснота.

— Не знаю, нічого зараз не хочу знати. Крім одного — так далі жити не можу.

Ти завжди тільки про себе. А про Модесту, про сина свого ти хоч згадав?

— Ти знову своєї. Ну добре. Може, для цього я і прийшов до тебе. Поклич сюди Модесту. Хай візьме з собою Тарасика. Не вважай мене боягузом. Я б знайшов сили піти до неї, але не хочу наражати Модесту на будь-які неприємності або й гірше. Ти ж чув, у її помешканні мене шукала поліція. А в тебе — як у бога за пазухою. Крім того, мені треба поговорити з Модестою відверто, чесно. Розумію, що це буде важка й неприємна розмова. Та коли б я від неї відмовився, то був би негідником і боягузом...

— Чи не засуворо судиш себе?

— Війна — такий час, коли людина оголює себе до кісток.

— Бо м'яса мало на собі має: постійне недоїдання.

Іван глянув на друга сердито:

— Тепер уже ти кпиш із мене. Я серйозно. Під час війни людина не може маскуватися. Раніше чи пізніше, вона мусить виявити себе, показати, хто є. Вона здатна і до найвищих подвигів, і до найнижчого падіння. Усе залежить від того, ким вона є насправді.

— Ясніше не можна?

— Прошу. Був у мене друг, росіянин, з полонених. Він свідомо загинув, щоб урятувати мене. Особисто йому смерть не загрожувала. Міг спокійно відступити.

— Добре, але при чому тут Модеста, твоя сім'я?

— Як — при чому? Коли б не цей російський друг, Модеста була б нині вдовою. Я повинен стати на його місце.

— Чекай, чекай... Ти зовсім заплутався. То смерть Оксани тебе жене кудись, то знову подвиг друга...

Іван пройшовся по кімнаті, заклавши руки за спину. Щоб заспокоїтись, почав за методом Кривого Дзюника рахувати кроки: раз-два — і так до п'ятдесяти.

— Ти, Юрку, не вмєєш бачити обставин, сукупність яких і вирішує долю індивіда. Кожного зокрема. — Не заспокоївся, навпаки, почав гукати: — Оксана, Альоша, Модеста, ти, я, наші друзі й недруги — усе це сплелося в один

клубок, який нікому не розплутати... Я йду шукати нового життя або смерті. І тому прошу тебе — заопікуйся Модестою. Я зрікаюся усіх своїх прав на неї. Це підло, розумію, але іншої дороги не бачу.

— Модеста буде чекати тебе.

— Не хочу. Це мені в'язатиме руки. Я буду думати про неї і берегти себе. Я хочу бути зовсім вільним. Зовсім, як повітря, як вітер, як буря, як море...

— Море має береги...

— Не лови мене на слові.— Іван нарешті оволодів собою.— Я не нав'язую тобі своєї думки: одружися з нею чи просто будь добрим приятелем. Модеста — жінка сучасна, без будь-яких забобонів. Ти її кохаєш усе своє свідоме життя. Це раніше від мене. А я ніколи глибокими почуттями не був наділений. Мав задоволення мужчини, що з-поміж усіх вона вибрала мене. Це імпонувало молодому, недосвідченому, дурному хвалькові. Треба пройти через жорстоку плавку життя і вогонь терпіння, щоб зрозуміти найпростіші й найзвичайнісінькі речі...

Іван узяв Юрка за плечі й майже силоміць посадив біля себе на тапчан.

— Пам'ятаєш, якось ми дискутували про ціну життя. І я тоді чванливо випалив: знаєте, хлопці, ось я, такий бойовий, дужий, безоглядний, завжди із зброєю у кишені, а ще досі не застосував її супроти жодної людини. А сьогодні я вже не можу повторити цих слів. Від моєї руки гинули вороги за справедливим вироком народу, але й були випадкові жертви. Оксана — на моїй совісті.

Юрко якось дивно посміхнувся.

— Ти дійшов до такого стану, що готовий взяти на себе гріхи всієї війни... Христос новий об'явився. Не рви у своїй душі того, чого в ній насправді немає.

— У душі кожного із нас щодня щось умирає і щось народжується, але ти цього, звичайно, зрозуміти не можеш.

— Я розумію одне: треба без вихилясів іти до своєї мети — й тільки.

— Ні, з тобою говорити неможливо. Недовіз є Недовозом. Незрушна скеля, яку не зрушив би й Архімед, коли б йому дали точку опори. Отже,— Іван так уліпив долонею по плечу Юрка, що той аж зігнувся,— коли я матиму розмову з Модестою?

— Я піду до неї завтра опівдні. А поки що, старий біку,— вони знову перейшли до звичайних взаємостосун-

ків, — лягай проспися. Ручуся найдорожчим вином, яке є в моєму загатнику, що ти останні три доби ока не заплющив.

— Відкривай пляшку, ти виграв.

Модеста вже рік перебувала в дивному становищі: ні жона, ні вдова. Поки Тарасик був малям, вона своєї трагедії не відчувала гостро. Дитина й робота забирали весь час. Ніколи було про себе й подумати. Але хлопчик ріс, уже й на ноги зіп'явся і все шукав очима тата, про якого мама стільки нарозповідала йому казочок. Тим часом цей велетень із казки, дужий, всесильний богатир не з'являвся. І очі дитини — чорні, як і в Івана, наївні й довірливі — наливалися сумом.

— Ма', а де татусь?

І знову дивився упертим болісним поглядом на двері, поки од надмірного напруження не засинав у ліжечку.

Часто приходив стрійко Юрко, і Тарасик щораз більше звивав до цього антипода уявлюваного тата — з низьким важким чолом, широкими скронями, на яких завжди пульсувала синя жилка, з проникливими гострими очима у вузьких прорізах, але завжди усміхненого, ласкавого й доброго. Цей стрійко завжди йшов насамперед до його коліски, довго й сердечно гомонів з ним, дарував цукерки або якусь забавку, брав на руки й підносив аж до стелі — раз, другий, десятий — і тулив його голівку до своїх грудей. Підходила мати, брала його з рук стрія, а він спостерігав у її ледь розширених синіх очах чорний смуток, а то й блискучу сльозу.

Того дня Тарасик за своїм післяобіднім обов'язком дрімав, коли прийшов стрійко Юрко. Не чув його розмови з мамою, такої ж сумної і неквапливої, як завжди.

Була неділя. Модеста зранку бігала на базар, нагодувала хлопця. Коли дитина заснула, лягла й сама перепочити на канапі, накривши ноги пледом. Думала, як і завжди, про Івана: де він, що з ним, чи живий ще і здоровий.

Юрка привітала сумною усмішкою, хотіла піднятися, але Недовіз притримав. Підтягнула ноги, сіла, спершись об подушку. Гість подав їй подарунок для Тарасика — рожевого птаха, який, завдяки пружині, розправляв крила і злітав, щоб одразу ж приземлитись.

— Дякую, Юрку. Для Тарасика це буде неабияка радість. Він уже бігає по кімнаті, розмахує руками, наче справді літати збирається.

Юрко сів на краєчок канапи.

— Я вчора довго розмовляв з Іваном,— випалив відразу, бо знав, що, коли почнеться звичайна бесіда, він може не знайти в собі мужності викласти всю правду.— Розмова торкалась тебе, і в дечому ми дійшли спільного висновку.

У Модести дужче забилося серце. Всі знайомі вважали її за надзвичайно горду й холодну жінку, насправді ж вона глибоко й болісно переносила будь-які неприємності — і свої, й чужі.

— Коли два чоловіки між собою про щось домовляються, то завжди програє жінка.

Юрко не став філософствувати. Він докладно переповів учорашню розмову з Іваном, замовчуючи ті місця, де йшлося про Оксану.

— Що ж, я прийду,— сказала, не перервавши жодною реплікою чи питанням розповіді.— Розумію Івана — у нього знову вселився бунтарський дух, ним заволоділо непогамоване прагнення пригод. Не можу нарікати на нього. Що він такий, я знала до того, як ми зійшлися... Зійшлися...— повторила, а на її вродливому обличчі з'явився вираз терпіння й туги.— Треба, дівчатка, думати, думати й думати — раніше. Але я нерозумне плету... Та й нині, після такого важкого досвіду, я вийшла б заміж тільки за Івана.

Тепер посмутнів Юрко.

— Тарасика візьмемо з собою? — спитав, щоб укряй не розкиснути.

— Не треба,— вже спокійно й твердо мовила.— Не треба травмувати душу дитини. Залишимо малого у пані полковникової. Вона не намилиється Тарасиком... Кажіть мені про щось інше — веселе, добре, приємне...

Говорили про Івана...

— Він був на похороні Оксани? — запитала, уважно стежачи за виразом Юркового обличчя.

— Не знаю. Не згадував про це жодним словом.

— Ти нещирий, але й це добре. Нумо поговоримо про щось інше...

Говорили про Івана...

Розмова Івана й Модести тривала хвилин десять, не більше.

— Ти вже знаєш усе від Недовоза,— мовив Каштанюк після короткого холодного привітання.— А може, хочеш, щоб я все ще раз сказав тобі особисто?

— Ні, не треба.

— Ти мене розумієш?

— Взаєморозуміння — основа подружнього життя, — усміхнулася сумно.

— Я, Модесто,— Іван змусив себе бути спокійним,— далекий зараз від жартів.

— Ти жартував усе життя. З іншими, з інших, з собою, з себе. Ти казав: у подружжі одне з двох мусить схвати пазурі. Чого ж так раптом змінився?

— Годі про це.

— Добре.

— Чому не привела хлопця? Хотів би побачити, може, востаннє...

— Не бачив раніше, обійдеться.

— Будеш за хлопцем дивитися, як за нашим скарбом...

— Іване, ще одна така фраза, і я шмагну тебе чим попадеться.

Замовк на хвилину, випнувши губи.

— Я даю тобі волю у всьому...

— Ти, ти даєш мені волю? Цікаво.

— Можеш поводитись як удова.

— Чи не заскоро ховаєш себе?

— Я маю на увазі тебе.

— Про мене журись якнайменше. Я завжди була вільна й робила те, що хотіла.

Оволодів собою.

— Модесто, хіба ми не можемо по-доброму розійтись? Як друзі, як брат і сестра. Обніми, поцілуй мене на прощання.

Зірвалася, як фурія.

— Я тебе обніму, я тебе поцілую! — завжди спокійна, стримана, зараз шаленіла, шмагала Івана вуалькою по обличчі, по очах, сильно, міцно, безжально.— Ти все життя мені зіпсував! Мені й синові своєму!

Іван стояв, не ворухнувшись, не пробуючи затуляти обличчя.

Модеста, знесилена, упала на канапу.

Нахилився над нею. Відкрила очі і жажнулася — все його лице було посічене тонкими довгими червоними пругами, ліве око набігло кров'ю. Крикнула і притягнула голову Івана до себе.

З братом Миколою розмова була ще коротшою.

— Не можу бути у Львові більше. Чому — знаєш. Посилайте мене куди хочете — до партизанів чи в ту кляту дивізію... Усе виконаю як годиться, чесно. Але тут залишитися не можу. Нерви не витримують.

— Ти і нерви...— ніби здивувався Микола.— Не раз вихвалявся: «Немає у мене нервів, є посторонки без чутливих волокон. Зберігаю холодну кров, коли всі втрачають голову. І тому світ належатиме мені. Нерви — це іпохондрія».

— Може, й казав. Але тепер, після смерті Оксани та Олексія...

— Думаєш, мені легше? Ми втратили ще й свого командира. І Остапа шкода. Багато жертв, але ж війни без них не буває. Тішать наслідки. Увесь Львів розбурхали, місто вирує...

Іван грубо обірвав брата:

— Не потішай мене, я не маленький.

Микола не звернув уваги на його роздратування.

— Може, тобі відпочити деякий час? Поїдь у гори, до Косова або на Дністер, у Залішки. Там тебе ніхто не знає, а Рома виклопоче справжню путівку в УЦК.

— Не хочу я відпочинку, не хочу ні Косова, ні Залішків. Я прагну вести боротьбу, тільки не у Львові. Хоч у Берлін поїду, як пропонував Кривий Дзюник.

— Гаразд, я поговорю з керівництвом.

«Керівництво...— повторив у думці.— Нема зараз керівництва. Залишився тільки Лука. Правда, є «Народна гвардія», є організована боротьба, керована Комуністичною партією, Партизанським штабом, але наша група поки що зв'язана тільки тоненькою ниткою з справжніми бійцями проти фашизму».

Лука змарнів, подався, годинами не запалював люльки. Думав про Дністрового й Остапа. Він єдиний в організації знав, що це батько й син. Вони ніколи не виявляли цього.

І ось немає цих чудових людей і бійців. До того ж фашисти жорстоко познущалися над тілами вбитих. Повісили обох на базарі навпроти театру, ще й таблички «Der Bandit» * на груди кожному почепили. Правда, Ватаг і Годорко темної ночі застрелили двох поліцаїв, котрі стерегли тіла, повалили шибеницю і зняли таблички. Але фашисти другого дня вранці все поновили.

Нещасна Тисовська. Дві сусідки сиділи з нею весь час, щоб хтось не приніс трагічної новини. Жахливої картини старенька так і не бачила. Лише після того, як поліція одвезла тіла в морг, сусідки привели Тисовську в капличку анатомки, де у двох соснових домовинах лежали її два серця. Не витримало й третє. Глипнуло й зомліло. Як уже лікар Насюк не старався — не очуняла, і на цвинтар через день повезли третю труну... Усю сім'ю поховано в одній могилі в північно-східному кутку Янівського кладовища (так наказали в VI поліційному комісаріаті), де знаходять вічний спокій жебраки, бездомні й самогубці.

Дуже турбувало Луку й те, що не повертався Степан Кардаш. Минуло три тижні, а від нього ні слуху. Стало відомо, що за з'єднанням радянських партизанів, наче згряя гін, тягнулися оунівські боївки. Вони не зав'язували відкритих сутичок з ковпаківцями, а всяким підступом намагалися скубити їх ряди. Крім того, нищили всіх і все там, де проходили партизани, щоб таким чином відвернути симпатії людей від ковпаківців. Наклепи на народних месників поширювали священники з амвонів, шушукалися пані докторові з панями інженеровими при будь-якій нагоді, а канцелярія УЦК спеціальним наказом закривала всі літні молодіжні табори в Карпатах.

Микола передав прохання брата Луці.

— Я розумію його внутрішній стан.— Миколайович сперся ліктями на стіл і, склепивши повіки, деякий час не ворухився. Миколі здалося, що старий заснув. Адже стільки днів і ночей без відпочинку. Та Лука швидко розплющив очі, і були вони, як завжди, чисті, світлі, розумні, запитливі.— Я мало знаю вашого брата, але, судячи з розмов, уявляю, що йому потрібні простір для виявлення себе, небезпека на кожному кроці й чарка горілки перед кожним шматком хліба.— Усміхнувся і сів зручніше в кріслі.— Ми ж намагалися обмежити його рамками дисциплі-

* Бандит (нім.).

ни, більше того — наглядали за ним. Він усе це прекрасно бачив... Мабуть, треба пустити його у світ, як рибу у велику воду. Степан Кардаш не повернувся... Хай їде на зв'язок Іван. За моїми розрахунками, з'єднання Ковпака тепер десь поблизу Коломиї. Добре було б, щоб узяв він з собою кілька найбільш яскравих фотографій Роми про злочини фашистів у Львові. Може, ці знімки дійдуть до Москви. Вірю, що Іванові вдасться подолати всі труднощі й виконати завдання.

Знову зімкнув повіки, задумався. У його уяві поставали всі учасники підпільної організації, проходили один за одним, як солдати в строю. Які вони різні за походженням і віком, характером, вдачею, навиками, світоглядом, фахом і за життєвим досвідом та мрією своєю. І водночас згуртовані і єдині, наче моноліт.

Ось промайнув силует Дністрового — Дем'яна Тисовського, керівника групи. Подовгасте, у зморшках обличчя, густий шорсткий вус із срібним павутинням, живі розумні очі, високе чоло, що трохи стрімко заломлювалось на скронях. Майстер на всі руки: будівничий, тесляр, столяр, пічник, рамщик на тартаку. Але частіше — безробітний. І тоді — як зв'язався не раз — боліли руки (не міг дня жити без роботи). Будьоннівець двадцятого року, член КПЗУ з двадцять четвертого. Майже п'ять років за решітками Бригідок, Бреста, Равіча, Свентокшижа. Двічі — в'язень концтабору Береза Картузька. Короткий перепочинок — і радість творчої праці 39—40-х років. Очолив будівельну бригаду на вагоноремонтному. А з липня 1941-го — боротьба з німецькими фашистами.

Керував, за дорученням групи комуністів, підпільною організацією, яку зібрав Микола Каштанюк. Були успіхи, траплялись невдачі. Голови ніколи не тратив. Поклав її в бою...

Остап Тисовський... Як відбиток батька з двадцятих років, коли той повернувся у Львів після відходу будьоннівців. Трішки лише вищий, з гострими залисинами, що продовжували високе чоло. Вдачею скоріше поет, ніж воїн. Запальний. Бував до краю обурений, коли не його, а інших призначали на небезпечні бойові операції.

Альоша Руський... Лука бачить живим цього дебелистого, скуластого й замріяного парубка. Якось Дністровий хотів йому дати трохи грошей на всяк випадок. Відмовився. «Я маю всі радощі буття безкоштовно: сонце, небо, ліс,

ставок, поля, квіти». Дійсно, Олексій весь вільний час просиджував над ставком, захищений високим верболозом, милувався природою. А може, згадував свій далекий Сибір, неосяжні його простори? І ще жадібно цікавився землею, людьми, серед яких опинився. Намагався говорити українською мовою, любив слухати її і, зокрема, пісні. У години дозвілля просив Івана наспівувати йому коломийок і зразу ж пробував повторювати. А лукавий Каштанюк вибирав найскладніші за фонетичним звучанням. Як радів Олексій, коли врешті міг виразно, без помилок проспівати:

Або мене йкикийсь уб'є,
Або я йкикого,
Та до свої бідашечки
Не пушу нікого...

Часто хлопці просили Руського заспівати якусь сибірську пісню, але він рідко погоджувався.

Чи передчував Олексій, що загине в боротьбі за свободу саме на цій землі?

Старий Кардаш, молодий Кардаш...

Степан належав до тих людей, яких помічають аж тоді, коли їх нема поряд. Тип сільського політика, філософа. Усе життя ніс у собі невиліковну хворобу — туберкульоз. Прагнув, отже, діяти швидко, поспішав, щоб встигнути зробити своє. Вирушив до партизанського з'єднання Ковпака, ніби на прогулянку, що мала його оздоровити. «Не можна вмерти, коли ти в дорозі,— сказав на прощання.— Я обов'язково виконаю доручення і повернусь міцнішим». А коли раніше намагались послати його в Карпати лікуватись, то сказав, що там поганий клімат і що хвороба не ліків боїться, а презирства хворого. Коли ж хворий починає надавати їй значення, вона хапається за нього обіруч. Дуже любив свого сина Романа.

Роман пішов з організації не лише проводити Богдану, якій після всього скоєного залишатись у Львові було небезпечно, а й через недовір'я окремих підпільників, насамперед Тодорка. Тодорко, з діда-прадіда львівський ремісник, запальний, безпосередній, чіплявся до «студентика», кпив за нерішучість та безвільність, сентиментальність і всяке «куку на муню»*, чим довів хлопця до від-

* Дивацтво (жаргон).

чаю. Свою помилку та нетактовність Годорко зрозумів, аж коли Роман залишив місто. І тоді настирно випитував Руського про його мандрівку з Романом і Богданою, щиро каювся і клявся при нагоді виправити свою помилку.

Чи ж трапиться така нагода? — міркував Лука, роблячи в думках своєрідну переключку членів організації — і живих, і мертвих. Роман дійсно міг відчутти образу, він вдачі м'якої, ніжної, не позбувся наївного способу мислення. Як горох при дорозі, його скубли всі, хто хотів. Цим, мабуть, і можна пояснити, чому він підкорився Ромі, хоч вона майже на десять літ старша від нього.

Рома Гамула... Лука відчуває внутрішнє роздвоєння, згадавши це ім'я. Немає сумніву, що то постать трагічна і суперечлива. Про її соціальні корені краще не згадувати. Років десять на службі української буржуазії. Розумна. Могла затишно влаштуватися й під час воєнної хуртовини. Що її пригнало до їхнього, підпільного берега? Любов до Маняка і прагнення помсти за його смерть? Багаторічне приниження перед сильними цього світу? Мабуть, і те і друге. І ще жадання чогось чистого, сонячного в житті і віра в те, що вона його пізнає...

Богдан Золотко... Єдиний у групі за походженням буржуй... Щоправда, його батько дійшов до «еліти» важкою працею, але сина виховував по-панськи. Та любов хлопця до літератури, жадання гучного подвигу, віра у незбориму силу правди торували його шлях до підпільної організації. А тут він почав утверджуватися в суспільстві як повноправний громадянин.

Радістю спалахнуло серце, коли згадав Влодка Ковалицького, давнього друга. Досвідчений друкар, розумний конспіратор. З вигляду повільний, ніби заспаний. Щастя, що вийшов цілим із сутички на Театральній площі. Крокував уже в рядах приречених. Коли лягнули перші постріли, кинувся на поліцая, голосно закликав інших в'язнів втікати. Вибігли на Краківську, звернули на Скарбківську, пересікли Губернаторські вали і вже повільно пішли на Кайзервальд. Вночі Ковалицький з трьома товаришами піднялися на Чортівську скелю, а звідси без будь-яких пригод добралися до грабарні старого Яця. «Прибуло підкріплення з батальйону смерті», — відрепортував Влодко Ватагу. «Обидва Тисовські загинули», — видушив із себе Микола, і в кімнаті, здалось, раптово знизилась стеля, зіснулися стіни.

Каштанюки...— розмірковує Лука, щоб прогнати влізлу думку про загибель Тисовських, яка іржавим цвяхом ранив мозок.— Каштанюки — які різні брати-близнюки. Один пішов горою, другий — долиною. Микола ще в гімназії вступив до комсомолу, потім був активістом в політехнічному інституті. Як спалахнув, коли перед затвердженням його керівником бойової групи спитали: «Ви готові на будь-яку небезпеку і ризик?» Микола спочатку ступив крок уперед, уже відкрив уста, хотів, мабуть, вилити все, чим наповнилося в ту мить його серце, сказати, що він уже багато років бореться за щастя народу, але стримався, оволодів собою і тільки тоді твердо мовив: «Я складав присягу ще в тридцять шостому».

А Іван? Той пішов вигідною дорогою, приспівуючи та дівуль приманюючи. І Дон-Жуан, і Карузо, і чортзна-хто. Позер і цинік. «Життя є повне непорозумінь і тихого смутку», — любив базікати. Іще: «Бережіться людей кришталево чистих. Вони бувають винятково небезпечні». Можна було подумати, що намагається копіювати Григорія Мелехова, але він не відає навіть, хто це такий. Людина крайностей. Організація повірила в його душевну метаморфозу, прийняла в свої ряди. Він мужній і надійний. Всі завдання виконував блискуче. Ось і зараз доручається йому важлива справа. По силі вона йому? Чи не візьмуть верх авантюризм і гонор?

Лука аж тепер нагадав, що цього вечора ще не курив.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Надія на те, що гора має прийти до Магомета, не танула в серці Кривого Дзюника навіть після багатьох невдач, які його спіткали. Зник безслідно із Львова гестапівець, який допоміг звільнити з тюрми Остапа Тисовського. Не вийшло нічого і з поїздкою в Німеччину: не дістав потрібних документів. І все-таки він і надалі вперто шукав антифашистського підпілля серед нечисленної групи різних тройгендлерів, репрезентантів фірм, чиновників. Пробував навіть зондувати солдатів вермахту. Нарешті зіштовся з двома віденськими пройдисвітами, які мали посвідчення від самого гауляйтера Австрії Бальдур фон Шіраха, що вони непридатні до військової служби.

Віденці кожного вечора перебували в тій чи іншій кав'ярні, не минали і закладів «для ненімців», там їм легше було не заплатити за випивку і харчі.

Якось у «Жоржа» пройдисвіти познайомили Дзюника з комерсантом-німцем, який тримався на ногах тільки в розкаряченому вигляді і постійно був схожий на людину, обличчя якої тільки-но спаскудили голуби. Трапилось це в клозеті ресторану. Коли фашист вийшов, віденчики зашварготіли.

— Er ist ein lockerer Vogel, — підморгнули єдиними живими очима — в одного віденця було ліве скляне, в другого — праве. — Sprechen wir verständlich? *

«Ще й як! — подумав Дзюник, але тільки кивнув головою і приємно всміхнувся. — І ви такі ж самі, шельми, тільки, на жаль, не при ділі». Дві долоні появилися перед ним одночасно. Кинув на кожну по десять рейхсмарок і попросив волоцюг провести його до столика радника Штокеля.

Дзюник подобався комерсантові. Мав добрий смак, часто платив за Штокеля, і той, щоб мати «дурника» під рукою, запропонував йому місце у своїй фірмі.

— Що я повинен робити? — запитав серйозно.

— Майже нічого. Це значить — вести загальну канцелярію. Попереджаю, усі справи залагоджую особисто.

— Я не вмію нічого не робити, — приховуючи радість, мовив Дзюник.

— Навчитесь, це не важко.

— Тоді дякую. Згоден.

— Ви фольксдойч, сподіваюсь?

— Беріть вище, пане надраднику.

— Рейхсдойч! — крикнув німець, і вони обнялися й поцілувались.

Чим займається підприємство Штокеля — філія берлінської контори «Едельвейс» — Кривий Дзюник не відразу второпав. Надходили якісь засургучені листи, шифровані телеграми, рахунки. Штокець приходив на роботу точно о дванадцятій — він займав апартаменти другого поверху, — сам відкривав пошту, сам готував відповіді. О другій годині закривав усі сейфи, брав газети та піднімався у своє житло. Сходив о шостій, і тоді починався рух. Під'їжджа-

* Він легковажна людина, але з ним можна все зробити. Ми говоримо зрозуміло? (нім.).

ли лімузини, з'являлися вищі військові чини, передусім, есесівці, представники фірм, урядовці. Пили малюсінькими келишками лікер чи коньяк і всміхалися один одному, вдивлялися в очі і витримували погляди інших. Десь після сьомої більшість виходила, залишалась мала група, чоловік п'ять-шість, і однією машиною, звичайно, найелегантнішою «Адлер-дипломат № 8605», що належала директору банку, який, на диво, також мав прізвище Адлер, їхали до того чи іншого ресторану «Тільки для німців».

До обов'язків Дзюника належало прибрати вранці канцелярію і три суміжні кімнати, одну з яких займав для власних потреб. Спочатку ніякові, що йому доводиться виконувати обов'язки прибиральниці, сказав про це шефові, але той, поплескуючи Темницького по плечу, звірився, що не любить жіночої прислуги, ледве терпить у себе одну друкарку — молоду німкеню з білим як молоко волоссям. Дзюникові вона нагадувала змальовану на багатьох портретах героїню стародавнього німецького епосу Крумгільду. Фрейлен Еріка дійсно вміла викликати відразу до жіночого роду. Одягалася, як наречена германського рицаря, — строго і просто, завжди в чорній сукні і светрі з овальним коміром. Її «рицар» загинув під Сталінградом. На Дзюника дивилася, наче погляд її проходив крізь його тіло. О шостій фрейлен Еріка йшла не прощаючись, а він залишався. Штокель любив відпочивати в цей час у фотелі, а о сьомій тридцять гукав Дзюника їхати з ним та його товариством у ресторан або лишав його тут на варті. О десятій міг іти додому, а коли не хотілось — залишався на ніч у своїй кімнаті, яку Дзюник швидко обжив.

«Чим же все-таки займається шеф, що це за підприємство? — розмірковував не раз Темницький, залишившись на самоті. — Не помітно жодної дії, жодних справ. Може, канцелярія — фікція? Але звідки тоді стільки грошових надходжень і така велика та ще й таємнича кореспонденція? Щось мусить ховатися за цією машиною спокою».

Підробив ключі до канцелярських столиків, але нічого особливого не знайшов. Якись запрошення, кілька листів до шефа від сина з фронту, фотокарточки голих дівичь, рахунки з ресторанів і магазинів, старі газети і журнали.

Ясно, не тут ховає радник Штокель документи, які його, Дзюника, цікавлять. Не в столиках треба шукати правди про діяльність львівського філіалу фірми «Едельвейс». І Дзюник щораз частіше звертав свій погляд у бік

двох сейфів. Щодня уважно приглядався з-під окулярів, які одягнув про всяк випадок і для поважнішого вигляду, до рухів шефа, коли той відмикав та замикав сейфи, і врешті вирішив діяти. Восковий відбиток ключа зробив легко. Ще менше часу затратив на його вирізку з металу. Ключ заходив в отвір справно. Тепер головне — відгадати шифр. Помітив, що Штокель користується одним завченим кодом, бо його рухи при відмиканні сейфу завжди були однакові. При допомозі секундника Темницький встановив п'ять цифр шифру, тепер йшлося тільки про першу. Це могла бути одна з десятих цифр або якась літера алфавіту. «Добре, що в латинській мові не так уже й багато букв», — радів у душі Дзюник і найближчого вечора, залишившись сам у канцелярії, енергійно взявся за роботу. Цифри від 0 до 9 не дали жодного результату. Натиснув тоді літеру «А» — даремно. Шеф не любить напружувати свій мозок. Мабуть, узяв початкову літеру свого імені або прізвища. Натиснув літеру «W» (ім'я шефа було Вальдемар). Замок не піддався. Залишалась буква «S» (Штокель). Спробував, потім набрав цифровий шифр, потягнув за важіль. Грубі двері безшумно відчинилися. Дзюник мало не скрикнув.

Грошей десятки тисяч марок, а вдає бідного, негідник, — було перше враження Дзюника. Але, не торкнувшись банкнотів, почав спокійно (діяв у гумових рукавичках) переглядати папери. Більшість з них були шифровані, і Дзюник зразу закріпив у них код німецької машини «Енігма», яка вважалась найбільшим досягненням німецької криптографії. Нею користувались усі види збройних сил. Ще будучи в Берліні, вони — підпільники — познайомилися з деякими таємницями цього коду, знали, що кількість шифрових комбінацій дорівнює цифрі 10, піднятої до ступеня 73, а число ключів — 10 до ступеня 16. Розкрити шифр цієї шифрувальної машини тоді їм не вдалося. Зрадив, коли натрапив на листи з різних інститутів та концтаборів, які не були шифровані, а тільки позначені штампом «streng geheim» *.

Прочитавши одного-другого листа, Дзюник побілів, вперше в житті затремтіли руки. Так ось де він працює! У фірмі по доставці до рейху дітей, які там будуть оніменчені. Фірма — кільце в ланцюгу гестапо — СС — концта-

* Цілкою таємно (нім.).

бори — дослідні інститути. У цифрах — ціна людини, виражена в марках. Вона не перевищує десяти рейхсмарок. Стільки, скільки він дає чайових у німецьких ресторанах.

Шукав антифашистську німецьку організацію, а надивав торговців кров'ю людською. Але спокійно. Це і є та нитка, яка приведе його до бажаної цілі. Ще більше втертися в довіря цього негідника-радника і за його допомогою дістатись до Німеччини офіційно, вільно, як посланець, надзвичайний кур'єр, вистежити, де знаходяться жахливі заклади онімечення і катувань під виглядом наукових досліджень.

Поклав документи на місце, уважно стежачи, щоб не залишити найменшого сліду, замкнув. Наступне завдання — добратися до другого сейфу, куди Штокель заглядає дуже рідко.

Не хотів залишатись тієї ночі у віллі. Шеф інколи після повернення з п'ятики заходив до його кімнати помолоти язиком. Міг запримітити його незвичний стан. Старанно зачинив усі двері і попрямував до своєї кавалерки на Базарну площу. Усю дорогу його лихоманило.

Стрепенувся, коли з руїн навпроти його квартири висунулась постать Тита Люстерка. «Ой, нерви, нерви,— подумав згіркло,— невже починаєте підводити мене?»

— Що з тобою, Тите? — запитав стурбовано, спостерігаючи на обличчі друга занепокоєння.

— Я прибив Ванду,— застогнав той.

— Як це прибив? — Дзюник від несподіванки зупинився.

— Просто. Ножем до стіни. І не пікнула.

— Ти здурів, чи що? Ще цього бракувало.

Мозок Дзюника, як завжди у хвилини небезпеки, працював блискавично. Уже знав, що додому нічого повертатися. Кримінальній поліції відомо, що вони з Люстерком друзі. Може, вже і засідку влаштували. Хай буде, що має бути, але не залишить він друга напризволяще. Поведє його до вілли Штокеля, там і заночують. Там подумають, що Люстеркові робити далі.

Довго петляли бічними вуличками, поки опинилися на вулиці Листопада. Дзюник помітив, що на поверху у помешканні шефа ще темно (він якось у шторах пробив маленьку дірочку, щоб спостерігати: дома Штокель чи немає його). Тихцем проникли в кімнату. Не вмикаючи світла, Дзюник спитав:

— Їсти будеш?

— Не до того.

— Вип'єш?

— Дай.

Випив дві високі чарки.

— А тепер розповідай все підряд.

Тит переповів свої спостереження під час церемонії на вулиці Пелчинській.

— Зразу ж після того повернувся додому. На всякий випадок нагострив довгого кухонного ножа. Десь біля десятої пришкандибала Ванда. А я собі сиджу за столом і потягую з пляшки.

— Сідай до компанії, шлюхо,— кажу їй.

А вона підбігла — і по фізіономії мене. З одного і другого боку. Я не зриваюсь, терплю. Ще раз приклався до пляшки.

— Сідай, кажу тобі, гестапівська суко!

Аж тоді зрозуміла, що попалася. Рвонулась до дверей, але я спритніший.

— Туди, у кут, під образи! — кричу.

Бачу, жовна у неї ходять, наче січкаря. Чи то слину ковтає, чи просто тремтить уся. По моїх очах, мабуть, пізнає, що молитися до неї не буду.

— Викладай все, як перед богом,— намагаюсь говорити спокійно.

Спочатку засміялася і почала теревені плести. Що це зустрілась зі знайомим гестапівцем, з яким дружила ще тоді, коли в шинку на площі Брестській працювала. І далі — таке і сяке.

Я схопив в руку ніж.

— Тільки правду!

Засвітилися у неї пульки, ніби у вовчиці.

— Добре, скажу правду.

І як почала, почала, як з решета посипала, що мене не любить і ніколи не любила, а зійшлася, щоб вистежити Івана Каштанюка і Юрка Недовоза. Працює в гестапо і буде працювати далі.

— Тоді я збусурманів до решти. За ніж і...— Тит рукавом витер піт з чола.— Решту знаєш.

Потягся до пляшки, але Дзюник схопив і заховав.

— Що мені зараз робити? — питав із благанням.

— Лягай спати, ранком проясниться.

Мабуть, не спали цієї ночі ні той, ні другий. Але й жодного слова не було мовлено. Коли почало на світ благословлятися, Дзюник наказав Титові одягнутись, дав йому грошей і порадив негайно їхати до Чернівців. Тит знав трохи циганську мову, можна буде легко замаскуватися. Порадив на поїзд не сідати, а так-сяк перебраться на другий бік Дністра, в Заліщики. Там тепер тьма людей. Курорт.

Обійнялись. І Тит, виряджений Дзюником через чорний хід, зник у ранковій імлі.

Незабаром Темницький підібрав ключ і до другого сейфа. Його здивування не мало меж. Документи не залишали сумніву, що радник Штокель — агент англійської розвідки, а може, й головний її резидент. Дзюникові аж пекло взяти кілька бланків різних гітлерівських відомств, але руки повисли в повітрі. Ще не час.

І, передихнувши глибоко, подумав: «Ну, пане раднику, тепер будеш танцювати під мою дудку».

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Після від'їзду першої групи «добровольців» дивізії СС «Галичина» машина набору запрацювала зі скреготом, але крутилась далі. Щоб поповнювати легіон братовбивць, у Львові створено старшинську школу української «служби батьківщини», основним завданням якої було готувати кадри для дивізії. Усім священникам дистрикту була розіслана таємна інструкція митрополита-коад'ютора Йосипа Сліпого посилити агітацію під час проповідей у церквах. З усіх сил старалися уповноважені військової управи, бо терпла шкіра: коли не наберуть відповідної кількості «добровольців», то самим доведеться марширувати на фронт.

Від однієї цієї думки в адвоката Всеволода Коновки сорочка прилипала до тіла. Він був уповноваженим на Львів-місто і свої обов'язки виконував аж надто запопадливо, мріючи згодом стати членом військової управи. Бігав од установи до установи, по крамницях і ресторанах, навіть на невеличкі фабрики, заводи і в майстерні заглядав. Та всюди тільки сміялися з «патріотичних» закликів адвоката. Врешті, на фабриці горілок і лікерів Коновка

спершу нажлуктився гіркої та солодкої, а потім заходився просто записувати в дивізію кого попало. За це робітники побили його так страшно, що він пролежав два тижні у лікарні. Хотів було залишатися там довше (все-таки виграш часу), лепетав про перелом ключиці, але лікар Буратинський порадив симулянтові вдягати штани і йти продовжувати свою «патріотичну справу».

— Ви здорові як бик,— сказав, виписуючи адвоката з «Народної лічниці».

— Але ж, пане лікарю...

— Ви здоровий, як корова.

Коновка побачив, що з лікарем непереливки, одягнувся, пішов додому й почав розповідати про інцидент на горілчаній фабриці всім, хто хотів і не хотів слухати. Написав також довжелезний звіт Кубійовичу й Курмановичу, недвозначно натякаючи, що він перша жертва служби в дивізії і вартій підвищення. «Хтось, може, помре, адже старих набрали багато до військової управи, когось уб'ють на фронті бомби або більшовицькі агенти, і мені відкривється дорога».

Попросив аудієнції у Кубійовича. Довго благав його, і той врешті пообіцяв. Потім натрапив у ресторані на генерала Курмановича. Послав йому на столик пляшку коньяку, а згодом і сам пересів. Курманович пив і поплескував адвоката по плечу. Слухав чи не слухав генерал адвоката, але врешті, напившись, сказав просто й грубо:

— Якщо буде вакансія, то вважайте — ваша справа в мішку.

Але вакансії не було, ніхто з військової управи не хотів умирати, а повістка про покликання на службу не забарилася.

І саме тоді загинула Оксана, сестра дружини адвоката.

Всеволод прибрав засмученого вигляду, мало не просьозився у військовій управі і дістав відстрочку на місяць.

«Добре є,— думав і оглядався навколо, чи хтось не підглядає, не підслуховує його найпотаємніших думок.— Та підстрелена дівуля хоч раз у житті своєю смертю принесла хосен для сім'ї».

Щоб не ризикувати головою, він запишеться військовим кореспондентом. Все-таки безпечніша служба, ніж тягати гармати чи йти в атаку. У молодості писав вірші, вшкварить і зараз, звичайно, не лірику, а бойовий заклик. Ондарович надрукує у «Львівських вістях». Як це добре,

що він часом не рахувався з грішми і фондував редактові одну-дві «літератки» міцної. Взагалі, хто фондує, той не програє.

Незважаючи на те, що в сусідній кімнаті лежав труп сестри його жінки, Всеволод сів за стіл і, напружуючи всі свої таланти, творив. Слова рядками лягали на папір. І хоч монотонний голос дяка, який читав псалтир, заважав йому підбирати красиві рими, вірш «Ідемо в бій» через дві години графоманської муки був готовий і незбаром опублікований у газеті.

Коновка був зарахований у групу «звітодавців» і ходив тепер по місту з високо піднятою головою. І навіть без траурної стрічки по Оксані, яка своєю смертю врятувала адвоката від фронту.

У Богдана Золотка не зменшилося роботи у зв'язку з від'їздом дивізійників на вишкіл. Навпаки. До його обов'язку прибавилося тепер і цензурування листів, що їх посилали новобранці до своїх сімей. Це була копітка й неприємна праця, але вона давала добру нагоду познайомитися із становищем у таборах.

«Життя стало мені немиле,— писав стрілець Петро Парубчак своєму брату Миколі у Старий Самбір,— просто нема сили витримати. Хто зна, чи не зроблю так, як наш сусіда з вулиці Шевченка Влодко Іванюк. Він у неділю повернувся з богослужіння і повісився. Бараки темні та мокрі, їсти дають мов кіт наплакав, усі команди по-німецьки, офіцери поводяться з нами, як з худобиною, б'ють в морду, як є за що, і так собі, для розваги. Боже борони, щоб ти зголосився, хай тебе краще до криміналу замкнуть, але паперу не підписуй. Гіршого пекла не може бути. Я або здурію, або втечу, або страчу себе...»

Про важкі умови життя у військових таборах Богдан знав дещо і з офіційних повідомлень. Щотижня з усіх пунктів вишколу надходили звіти, у яких коменданти повідомляли, скільки солдатів померло, поповнило ряди самогубців, втекло, який настрій у дивізійників і яке поповнення треба посилати.

Усі ці повідомлення Золотко акуратно переписував і передавав щочетверга Луці. Він виявився пильним службістом, весь день сидів за столом, викликав по телефону той чи інший табір, шварготив безупинно по-німецьки, лаявся,

радив, просив. Навіть полковник Бізанц зауважив його старання та відданість і тільки йому доручав найважливіші справи. Йому також довірено переглядати всю пошту, що надходила на ім'я військової управи, відповідно сортувати і вже тоді передавати до окремих відділів. Богдан перший серед канцеляристів добився підвищення. Отримав звання унтершарфюрера.

Якось поштар подав Золотку листа без зворотної адреси. Богдан мусив заплатити подвійну вартість марки або відмовитись від листа. Щось тьохнуло в серці Богдана. Він швиденько тицьнув поштареві належну суму і, не розкриваючи, заховав листа до кишені. Тільки під час обіду, залишившись сам, розкрив конверт і вжахнувся, побачивши виписане ним посвідчення Степанові Рогуцькому, та коротку записку, в якій повідомлялось, що цей документ знайдено у більшовицького агента Степана Кардаша, який направився до радянських партизанів.

«Ви там клапаєте віслучими вухами замість того, щоб добре придивитися, які більшовицькі пташки сидять у ваших канцеляріях і мають доступ до бланків і вашої паршивої печатки. Нас, справжніх українських вояків, це не турбувало б, фігу послали б, а не ці закакані документи, коли б не йшлося про нашого спільного ворога. Слава Україні! Сотник Буй-Тур».

Богдан знищив листа і аж тоді полегло зітхнув. Яке щастя, що саме він переглядає пошту. Розстрілу б не минути. Треба бути обережнішим... А старенький Кардаш пропав. І хоч Богдан майже не знав Степана Кардаша, відчув, як гарячий обруч стискає його серце, повзе вогонь по грудній клітці. Невже грудна жаба? Це її бракувало до комплекту його хвороб.

Коли біль заспокоївся, вийшов на подвір'я вдихнути свіжого повітря. Вранці йшов дощ, і з Єзуїтського городу несло прохолодою. Повітря було чисте, пахуче.

На колодах сиділо кілька новобранців, вони чекали на рішення лікарської комісії і пили горілку. Пили з однієї пляшки, а закушували кожний із своєї торбини.

«Тернопільчани,— подумав Богдан, і йому стало сумно.— За день-два підуть на вишкіл, а там і на фронт. Чи повернуться колись до своїх матерів, жінок, дітей, до рідного села, чи покладуть своє життя ні за цапову душу? Сказати б їм, сказати всю правду, але не можна. Вікна відчинені, почують нагорі.

Парубки, напившись, завели пісні. І все частіше поверталися до однієї:

Бо ми є лицарі грізні
Які?
Залізної остроги,
Залізної остроги.

Один з парубків, найвищий і найдебеліший з виду, забігав наперед і голосно ревів, намагаючись перекричати інших:

Бо ми є лицарі дурні
Іржавої остроги...

Потім, коли хміль, видно, розгулявся у його крові ще буйніше (і така редакція пісні його вже не задовольняла), він тільки те робив, що весь час вигукував:

Іржавої остроги,
Іржавої підкови...

Богдан подумав, що не може більше залишатися пасивним свідком такого антипатріотичного неподобства і, щоб не встрявати в розмову з парубками, швидко піднявся до своєї канцелярії. Застав там редактора Карновича, який весь трусився. Погляд у нього був напівбожевільний.

— Це правда, це правда? — накинувся на Золотка.

— Що ви маєте на увазі? — спитав, хоч і добре знав, чого Карнович прибув.

— Я про брата, — голова редактора хиталась, як настромлена на тонкий патик гарбуз. — Це правда?

— На жаль, так. — Богдан заплющив очі і уявив, що він посланець Наполеона після битви під Ватерлоо. — Ваш брат, звітодавець, обершарфюрер СС Карнович учора вранці наклав на себе руки.

— О боже! — застогнав Юліан. — О боже!.. Вам відомі, може, якісь подробиці... Чому, як, де?

— На жаль, жодних подробиць самогубства вашого брата не знаємо, — спокійно й статечно мовив Богдан, витираючи окуляри. — Ми отримали лиш радіотелеграму. Думаю, що повний звіт пришлуть нам через кілька днів.

Карнович усе ще не володів собою. Його зіниці зробились мертві й порожні, наче випалений ліс.

— Ви вбивці! — закричав і сам перелякався свого вигуку. «Що буде з його роботою у редакції, усією кар'є-

рою, коли про цей вигук дізнаються «вгорі»? — Я пере-
прошую,— залебедів.

— Я нічого не чув, пане редакторе,— Богдан усе ще
стояв, виструнчившись, як посол, що складає свої повно-
важення главі іноземної держави.

— Дякую вам, широко дякую, буду завжди вдячний,—
і позадував.

Лука, засукавши рукави, писав зараз сам тексти листі-
вок, редагував номер підпільної газети, присвячений жит-
тю дивізійників у німецьких військових таборах. Інформа-
ція, яку поставляв Золотко, вельми полегшувала роботу.
Називалися імена тих, хто, не витримавши знущань і жор-
стокої муштри, кінчав самогубством, тікав, кого і як по-
карано. Особливе враження зробила замітка про Володи-
мира Карновича, досить відомого в націоналістичних колах
літератора й журналіста, автора кількох історичних повіс-
тей. Цей номер підпільної газети так зачепив «еліту»
нації, що вона змушена була дати відповідь. У статті,
сповненій істерики, Ондарович писав:

«Позірний спокій та передишку перед назріваючими
подіями, які, samozrozumіло, викликували деякі напружен-
ня нервів, використовували наші вороги на ведення своєї
пропаганди та поширювання «татарських вістей». Робили
це свідомо, планово і з вирахуванням, щоб піддержати
своїх на душі, зате заломили нас психічно та в той спосіб
зробили нас менше відпорними на випадки... Свої хвиливі
успіхи ворожа сторона роздмухувала до небувалих меж
і приписувала їм далекосягле значення... Ворожа пропа-
ганда «все знає», все «передбачає», все «вирішує» зі сто-
відсотковою певністю...»

Незважаючи на важкі, відчутні втрати, Лука позитивно
оцінював і бойову, і пропагандистську діяльність органі-
зації за літній період.

— Тепер наше завдання, — говорив він Ватагові, —
з'єднатися з іншими антифашистськими організаціями, що
діють на Львівщині. Щораз активніше виступає «Народна
гвардія», бойові антифашистські матеріали друкує підпіль-
на група «Визволення Львівщини». Але в цій організації,
на мою думку, бракує людини, добре обізнаної з націона-
лістичним середовищем. У листівці від 12 травня, що за-
тавровує створення дивізії, вони пишуть: «Якийсь недо-

тепа віршомаз Ол. Бабій уже вліпив вірша «Авангард». А Олесь Бабій це не якийсь, а запеклий, досвідчений націоналіст, колишній усусус, який уже чверть віку день у день своїм писанням баламутить, обдурює молодь, виспіває оди «самостійній неньці» куди нахабніше, ніж у цьому графоманському «Авангарді». Бійці ідеологічного фронту мусять глибоко й детально знати ворога усього, від п'ят до голови. Тільки тоді наша контрпропаганда буде дійовою і разуючою.

Богдан деповів про міжусобиці та гризню у військовій управі. Зокрема, між отцем Лабою та Хронов'ятом, з одного боку, і Навроцьким та доктором Чорнозором — з другого.

— О, лікар Чорнозор,— збуджено відізвався, почувши це прізвище Микола.— Це наш, з Коломиї.

— Ви його добре знаєте? — жваво поцікавився Лука.

— Як вам сказати...— і Микола розповів про своє не-дале юнацьке захоплення донькою Чорнозора Наталкою.

— Вона тут, у Львові? — спитав Лука й почав набивати люльку. Це означало, що справа його зацікавила.

— Тут,— Золотко виструнчився.— Минулого тижня Бізанц розпорядився надати сім'ї лікаря помешкання на вулиці Парковій. Потім Чорнозор замовив в інтендантстві вантажну машину, певно, для перевезення речей із залізничної станції.

Лука задумався, щоразу кидаючи з-під окулярів пильний погляд на Каштанюка.

— Ви знаєте, де Паркова вулиця? Отже, постарайтеся зустрітися з дівчиною, як її... Наталкою. Погуляйте з нею у парку, погомоніть. Тільки одягніться елегантно.— Ще раз уважно оглянув свого заступника.— У вас є якийсь пристойний костюм?

— Знайдеться,— червоніючи, видавив з себе Микола, розраховуючи на гардероб Івана, що той залишив у Недовоза.

— Спробуйте з'ясувати Наталчині погляди й через неї увійти в дім лікаря Чорнозора. Від нього, як головного лікаря дивізії, чекаємо одного — якнаймасовішого звільнення молоді за станом здоров'я. Дійте обережно, але наполегливо. У справжнього лікаря повинно пробудитися сумління. Адже медицина мусить рятувати людей, а не гнати на певну смерть. А ще коли дочка...

— Я розумію вас, Миколайовичу!

— Мушу доповісти,— вставив слово Богдан,— що, як це не дивно, але доктор Чорнозор — великий службіст. Він з усусусів та УГА.

— Тоді який ґрунт для розходжень між Лабою та ним?

— Ті два — Хронов'ят і отець Лаба — фанатики й безумці. Чорнозор і Навроцький — «реалісти».

— Якщо вони справді реалісти — то маємо деякий шанс,— закінчив розмову Лука.

Микола зустрів Наталку ніби випадково, коли вона опівдні вийшла з будинку, де мешкала, і рушила, видно, до міста. Впізнав одразу, хоч не бачив дівчини років з п'ять. Вихохалася вона на високу, струнку панянку. Тільки голова трішки псувала її вроду: плеската, як у батька. Микола зробив висновок, що дівчина надає перевагу інтелектові, а не почуттям.

Булиця Паркова коротка, й розмірковувати не було часу. Ось вони вже порівнялись.

— Панна Наталка Чорнозорівна? — вихопився Микола, ніби справді здивований несподіваною зустріччю.

— Микола Каштанюк, якщо не помиляюся, так? — Більш спокійно і врівноважено мовила Наталка, але зблиск очей промовляв, що вона зраділа.— Звідки ви тут? Живете поблизу?

— На жаль, ні. Просто викроїв трохи вільного часу й вирішив прогулятися. А ви, панно Наталко, чи, вибачайте, може, вже пані...

— Панна не панна — піш пан панна,— пожартувала дівчина й весело всміхнулася.— Я лишень кілька днів тому прибула з Коломиї і вперше вибралася до міста.

— Може, разом пройдемося?

— Бачите, я збралася у крамниці заглянути, але, коли так... Я ще нікого тут не знаю...

— Отже, я не зайвий? — І ще ласкавіше: — Підемо?

Минули широкі ворота парку, підійшли до озера. Було запушене, гниле, від нього ішов неприємний запах.

— А ще недавно, за радянських часів, тут пахло зеленню, дзюркотіла джерельна вода, плавали білі лебеді...

Не відповіла нічого. Взагалі, здалася Миколі маломовною. Тільки «так» і «ні», «може» і «не знаю», а ще частіше — знак головою чи усмішкою, ствердний погляд або

жест руки. Твердий горішок дістався. Мобілізуйся, донжуане!

— Пам'ятаєте нашу прогулянку там, у Коломиї, під час грози, що застала нас у руїнах старого млина?..

Кивнула головою, а в очах загніздився смуток.

— Чому ви не відповіли тоді на мого листа?

Мовчала, уповільнивши крок.

— Чекав довго-довго. Через вас так і не закохався більше...

— Справді? — повернула голову до Миколи, і вже жіноча цікавість випромінилася з її погляду. Одразу й запас слів збагатився.— А я не раз думала, чому той, другий Каштанюк, такий несміливий...

— Я, здається, однолюб.— Микола не знав, чи виконує він тільки завдання організації, чи насправді входить в одвічну гру двох статей.

Затримались коло знищеного будинку — колишньої палати.

— У Львові багато руїн,— мовила, повернувшись усім тілом до Миколи.

Була трішки нижча від нього, зараз смуток і замріяність скрасили її обличчя. Непропорціональна будова обличчя уже не виділялась, як раніше. Перед Миколою стояла дівчина гарна й принадна. Але він усе ще пам'ятав, для якої мети зустрівся з нею.

— У людських душах ще більше руїн. І все це зробили фашисти...

— Ви не любите німців?

— А ви?

— Я... не захоплена.

— То чому ваш батько погодився стати членом військової управи дивізії, яка допомагатиме окупантам?

— Він більше військовий, ніж лікар. Краще сказати — військовий лікар. Почував себе таким увесь час за Польщі. Усе ще жив часами січових стрільців та УГА. І коли «загула» — вибачте за такий несмачний вислів — «сурма», зразу пішов, як бик на червону плахту...

Взяла Миколу під руку. Вони пішли й сіли на ближчій лавочці.

— Не вдався мені батько.— Зараз уже Наталка говорила, говорила, а Микола тільки докидав до її розмови, наче сухих дров до багаття, щоб воно палало вище.— Він виховав мене надто суворо, по-військовому. Моя матуся

померла, коли мені ще й десяти не було. Вдруге батько не одружувався. Це він не дозволив мені відповісти вам на листа. Запитав: хто ви, з якого роду. Я розповіла. «Не треба тобі, доню, з ним знатися»,— мовив і порвав листа. Ночами я нишком плакала, закутавшись у ковдру... І так усю гімназію по-спартанськи прожила. Мої подруги закохувалися, симпатизували хлопцям, перешіптувалися про найпотаємніше. Словом, жили, як належить у «телячому віці». А я займалася гімнастикою, спортом, музикою.

— Пам'ятаю. Не раз бачив вас на майданчику. Мов стрілу посилали м'яч.

— Пам'ятаєш? — зраділа й поклатла руку на плече Миколи. Вони природно, без зайвих слів перейшли на «ти», і вже здавалось обом, що не розлучалися од тої шаленої бурі над Прутом.

У парку стояла глибока тиша, не видно було жодної людської постаті, тільки буйна трава, спіла зелень пізнього літа. Підвелись в якомусь екстазі, Микола міцно обняв її тугий стан, Наталка напіввідкрила уста, її цілунки палили й кликали...

Як раптом обнялися, так несподівано й відсахнулися одне від одного. Пішли мовчки стежкою повз журливий потічок. Наталка зірвала стебло полину і тепер нервово жувала його. Соромливо опустила вії.

— На цей поцілунок я чекав десять років... Боже, це ж від нашої першої зустрічі минуло стільки років! Це було навесні 1933-го. Якраз Гітлер захопив владу...

Мовчала, закусивши губу.

— Скажи, що ти робила після визволення, у тридцять дев'ятому, сороковому?

Тільки тепер зважилася зирнути на Миколу. В очач її гойдалися, обнявшись, радість і смуток.

— Радянський час пройшов повз мене, як ріка,— сказала врешті сумно.— У травні тридцять дев'ятого я кінчила гімназію, але батько не пускав мене ні вчитися далі, ні працювати. Була служницею йому. Навкруги вирувало життя, наче Прут навесні, мої подруги поїхали до Львова й Станіслава вчитися, у свята проходили вулицею величаві демонстрації, а я все це спостерігала крізь фіранку вікна, і серце обростало смутком і гнівом. на батька...

— Що ж гадаєш тепер робити?

— Хочу восени вступити на медичні фахкурси.

— Незабаром буде медичний інститут.

— Німці відкриють?

— Ні, наші, радянські.

Обличчя зайнялось радістю, але одразу ж згасло.

— Батько втече з німцями і мене забере.

— А ти заховайся. Ми тебе заховемо. Чуєш? Ти будеш зі мною, гаразд?.

Знову тільки глянула глибоким зором своїх почуттів, і сльоза заблищала у куточках очей.

— Добре, я вірю тобі...

Микола доповів Луці, що до доктора Чернозора нічого підступати. Це германофіл, фашист, ретроград і тиран.

— Значить, даремна була вся наша затія.

— Навпаки! Я нарешті знайшов своє кохання...

Лука кинув пильний погляд на свого молодого друга й почав сильно диміти люлькою.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Осінь повільно заявляла про свої права. Каштани на вулицях немов ставали музичними інструментами, з кожним подувом вітру вони бриніли. Стогнали клени у гаю на Кайзервальді.

На одному з таких кленів одного вересневого ранку знайшли повішеного десятника української допоміжної поліції Козоріса. Експертиза личаківського комісаріату встановила самогубство. Жодних знаків насильств не виявлено. Думали, страх перед помстою погнав убивцю й грабіжника на околиці міста і надів на шию петлю. Щоправда, Тодорко, Дужий та ще два молоді бійці з бойової п'ятірки Ватага могли засвідчити щось інше, але вони воліли мовчати, офіційна версія їх цілком задовольняла.

— Таки відізвалося сумління у звіра, — розмірковувала Гукова — її і далі так, по першому чоловікові, називали на Галицькому базарі, хоч вона вже починала ображатися: має нового мужа, а люди ніби не помічають того. — Чулись-те, Штефанова, — зверталася до подруги, яка торгувала з-під поли м'ясом і не мала свого постійного місця, а крутилася сюди-туди, щоб закрутити мізки поліцаєм та агентам кримінальної, — як німці зрихтували гетто? Коли вже всіх євреїв закатрупили або завезли в Янів-

ський табір, узялися за тих, хто їм так ладно весь час помагав нищити своїх-таки. Вони, ті з юденрату, думали, що за собачу службу, за те, що майже два роки ганяли на смерть своїх, фашизяки повішають їм мендалі на груди, а німець узяв та й повісив усіх старшин на балконі юденрату. І головного презеса * Яффа, і його заступників, і команданта поліції гетто. Яка з цього наука, пані Штефанова, я вас питаю?

— Або я знаю, пані Гукова. Невчена я.

— Ну, то я вам повім. Така наука, пані Штефанова, що не треба, ні в якому разі не треба допомагати швабам. Ні у великому, ні у малому. Ось і Козоріс кукурічився, сучий син, винюхував кого тільки міг, щоб до криміналу засадити, мого бідного Домінька виказав, сотням інших солі за шкіру насипав. І що — задригав сам ногами у повітрі. Так йому, окаянному, і треба. Мій Тодорко каже, що такий кінець чекає всіх, хто з фашистами якшається.

— Що ви, пані Гукова, я язик за зубами тримати вмію. Хіба що свому скажу, щоб часом не здурів. Бо один такий, з суду, давав йому гроші, цілих, пані Гукова, тільки ви нічого не чули, десять пaticків **, щоб ішов за нього в ту якусь дивізію...

— Хай його бог боронить, пані Штефанова. Вибийте йому ту дурість з голови. Мій Тодорко — але, ви чуєте, ні-ко-му! Я вам як на сповіді, — яюсь, коли лежали ми двоє, сказав, що з тої дивізії «гудзик буде», розіб'ють наші в першому ж бою, як матір божу люблю. Гроші, пані Штефанова, розпливуться, а друга голова не виросте... Хай той з суду йде сам воювати, коли такий мудрий. Хотів гонору — нехай має. Ні в якому разі, скажіть свому Штефанові, пані Штефанова, ні за які гроші. А то хлопа не будете мати. Ви собі думаєте, що то ніц, а я, пані Штефанова, добре знаю, що то є, коли свого хлопа нема під рукою. Вмерти то мусимо всі, але кликати костомаху на себе гріх!

Рома бачила розправу над керівниками юденрату з відстані кількох кроків. Напросилась у товариство заступникові Біляка Угрину, що їхав у машині Геллера з віце-старостою міста. Сам доктор Біляк після жахливих пережи-

* Голова юденрату.

** Тисяча золотих.

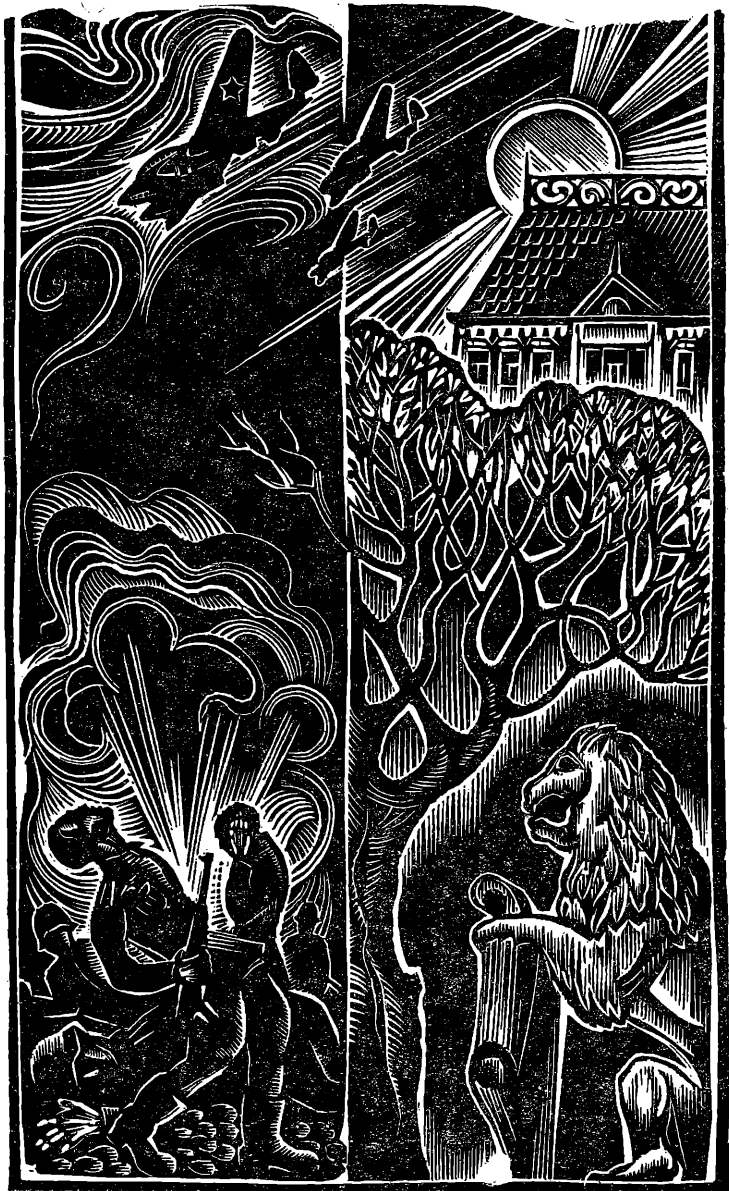
вань на площі Театральній не квапився більше на такі видовиська.

— Щось серце скрипить,— звірився своїй секретарці, і це, мабуть, відповідало правді, бо щораз рідше заходив «на карти» до інженера Приймака. Зробився боязким, став менше довіряти своїм підлеглим. Замикав двері кабінету навіть тоді, коли заходив до вбиральні. Там розщіпав сюрдут, сував долоню в пазуху і слухав, як важко, неритмічно працює серце. «Невже це кінець? Невже він програв? Невже Кубійович виявився сильнішим, зв'язки з фашистами в нього міцніші? Невже, врешті-решт, він зостанеться в дурнях... Минуло ж місяців чотири, коли він послав на ім'я генерал-губернатора донос на провідника УЦК, а Франк нічирк. Мабуть, у Кубійовича давнішня і більш важлива служба у гітлерівців, ніж у нього. А що, коли пан професор є агентом самого,— у Біляка затремтіли губи і зуби розтанцювалися, навіть подумки боявся назвати ім'я всевладного Генріха,— коли це так, то краще повіситися. І якого чорта було йому, власне, чіпати того Кубійовича? Чи погана в нього посада? Посадник міста — не лайно собаче. Проклята жага вищості!

Сумні передчуття вже давно мучать його. Але тільки нині з усією силою і безповоротністю відчув свою приреченість. Добре знає тактику фашистів. Заманять на якесь видовище смерті, і сам поділиш долю приречених. Від «випадкової» кулі або просто поженуть, як собаку гицель. Що робити? Як рятувати життя? Чи кинутися навколішки перед провідником, чи ще раз звернутися за допомогою до Вехтера і Кацмана? Він же вірно служив фашистам, стільки доброго для них вчинив, стільки людей видав, стільки багатства їм примножив...

Засвербіла на шиї шкіра. Рвонув комірць сорочки. Завжди акуратно зав'язаний галстук зсунувся вбік. На груди стекли краплі холодного поту. Не поїду, і все. Хай Угрин супроводжує Геллера. Хай його прикінчать, будь-кого іншого, аби не мене. Я ще хочу жити!

Принишк і Кубійович. Особливо після того, як восьмого серпня його прийняв генерал-губернатор Франк. Навіть найближчим співробітникам не звірився, за що чесав його тиран Польщі й Галичини. Але всі й так здогадувалися: за банкрутство компанії по формуванню стрілецької дивізії СС «Галичина», за виступи підпільних організацій, які відбулися останнім часом у Львові.

Два роки оббивав пороги губернатора Вехтера, генерал-губернатора, писав меморандуми Гімлеру й самому Гітлеру, обіцяв п'ятсот тисяч і навіть мільйон вояків, «які встануть пліч-о-пліч з героїчною німецькою армією до боротьби з більшовиками», а не набрав і сорока тисяч. Мусив Франк дати прочуханку Кубійовичу, бо той повернувся ще мізерніший, лякливіший, ніж був досі.

...Біляк два тижні не приходив на роботу. Хворів на неврастенію. Коли врешті прибув, Рома мало в долоні не сплеснула. Схуд, обличчя осунулось, посинів, під очима набухли брезклі мішечки. Боком, ледве вимовивши кілька слів привітання, просунувся до свого кабінету.

І одразу з'явилися відвідувачі.

З військової управи прийшли редактор Навроцький і доктор Чернозор. Вони повідомили посадникові міста, що всі студенти останнього семестру медичних курсів мобілізовані в дивізію.

— Транспорт відходить завтра ввечері, — втрутився у розмову доктор Чернозор. — Разом з лікарями від'їжджають тридцять медичних сестер, у тому числі й моя донька, — додав з гордістю, окинувши зверхнім поглядом вимученого хворобою посадника міста. — Було б бажано, щоб, крім військової управи, наших славних медиків проводжала й українська громадськість. Я розраховую на вас, пане посол.

— О ні, ні, — жваво запротестував Біляк. — Я тільки нині підвівся з ліжка. Хіба ви, відомий, досвідчений лікар, не бачите, що я ледве тримаюся на ногах? Я пришлю проводжати славних медиків свого заступника магістра Угриня й секретарку пані Рому Гамулу. Вони виз'яжуться з цього завдання блискуче.

— Не той ранг, пане посол.

— Ви лікар і хочете мене доконати?

— Я насамперед воїн, пане посол. І нині відбуваю разом із військовим транспортом.

— Тоді дозвольте побажати вам щастя і великої удачі. — Біляк тиснув руку Чернозорові, радий, що легким способом відкрутився від зайвого обов'язку. — Повертайтеся зі щитом і перемогою, пане доктор.

Потім прибув четар — посланець УЦК. Він був у новенькому есесівському мундирі.

— Останній пакет приніс, пані Ромо,— гукнув ще з порога.— І водночас попрощатися з вами прийшов, бо завтра виїжджаю на вишкіл.

Підійшов до столика, перехилився і галантно поцілував Рому у руку. Потримав її навіть трохи довше, ніж випадає.

— Ви зрадили мене, пані Ромо,— сказав сумно.— Я давно бачу вас у трійці жінок-воїнів: Олена Степанів, Софія Галечко й Рома Гамула, а ви й донині сидите за цим осоружним столом, коли весь цвіт нації іде в СС.

— Не пускає шеф, пане четар, на жаль, не пускає. Серце рветься на фронт, але доктор Біляк каже, що й тут іде боротьба. Та вірте мені, я таки вирвусь і ще наздожену вас на фронті...

— Буду чекати, пані Ромо,— приклав руку до серця.— Дозвольте поцілувати ще раз на прощання вашу руку.

«В який ідіот!» — подумала Рома, і настрої її поправився.

Ввечері зайшов до її мешкання Микола. Він розповів їй про Наталку. Дівчина мусила скоритися волі батька, але ні присяги, ні жодного зобов'язання на солдатську вірність не складала. Не написала й заяви про вступ у дивізію. Батько везе її силоміць. Але вона втече з вокзалу, і Микола просить, щоб деякий час могла замешкати у неї, Роми.

— Це часом не друга Агнешка? — спитала кокетливо.

Микола нагадав їй Івана, про якого щораз частіше думала.

— Що ви! Ця дівчина створена для кохання, а не для війни.

— Тоді все буде добре. Поки що жодна тінь не падає ні на мене, ні на мою квартиру.

— Буду вдячний.

— Я приїду на вокзал,— пообіцяла Рома.

Поїзд запізнився з підходом, бо в останню хвилину один із новоспечених лікарів — Олесь Гаврилюк — всадив собі кулю в лоб. Поки надїхала санітарна машина, Чернозор скаженів, метався сюди й туди, покрикував на інших, і під час цієї метушні Наталка вийшла з вагона, підійшла на умовлене місце, й обоє з Миколою вийшли на алею маршала Фоша.

Рома наздогнала закохану пару біля костьола Єлизавети.

— Шкода Олеся,— зажурено мовив Микола.— Це син нашого гімназійного професора. На рік старший від мене. Філософ, а в буденному житті — дитина. Злочин брати таких у солдати.

— Це злочин мого батька,— зло повторила Наталка, і від її слів стало моторошно і Ромі, і Миколі.

Минули політехнічний інститут, завернули на вулицю Сикстуську й незабаром затрималися у брамі будинку № 10. Ніхто за ними не гнався, ніхто не слідкував.

— Отут і житимеш,— Рома взяла Наталку під руку.

Микола побажав жінкам доброї ночі й швидко загубився у крутих вуличках середмістя.

Тоді пролунала сирена. Над містом з'явилися радянські бомбардувальники. Микола чув разючий свист і важкі вибухи бомб. На західній околиці Львова, де скупчилися найбільші промислові і військові об'єкти, піднялося кілька вогняних стовпів.

«Настала розплата!» — в душі Миколи вирувала радість.

Наступного дня все місто гомоніло тільки про бомбардування. Народ збирався на вулицях і жваво обговорював наслідки нальоту, висловлюючи свої думки.

— Кажуть, у казармах на Янівській загинуло тридцять есесівців...

— Це тільки подають тридцять, а насправді... ге-ге-ге...

— Фабрику «Феррум» змело наче мітлою...

— Але жертв серед цивільного населення нема. Радянські бомби вміють вибирати кого треба.

— Це, прошу вас, розумні не бомби, а льотчики...

— Все одно — наші, радянські...

— У рафінерії нафта ще й досі горить...

— Хай згорить дотла, німаки матимуть менше бензини...

— Кажуть, люди дивились, але ніхто й відра води не приніс...

— А Жовківську і Замарстинів ще вночі оточило військо і поліція, нікого звідти не випускають. Кажуть, десант якийсь...

У канцелярії Біляка не зачинялися двері. Вже вранці прибув шеф уряду губернатор доктор Бауер із своїм ад'ютантом і почали грубо лаяти посадника міста за погано

організовану повітряну оборону серед населення, брак захисного інвентаря на заводах і фабриках. Дорікали саботажем, бо майже ніхто з цивільних людей не взяв участі у гасінні пожежі. Кілька фабрик згоріло дотла. Лунали вислови, яких Рома ще ніколи не чула у канцелярії свого шефа. Доктор Бауер погрожував судом і розправою.

Врешті вийшли, грюкнувши дверима. Біляк, блідий як смерть, потюпав за ними.

Люлька у Луки весело диміла. Він скинув піджак і в одній сорочці взявся писати текст листівки про вчорашній наліт радянських бомбардувальників. Як назвати, як почити, як звернутися до людей з цією новою, цією радістю? Написав каліграфічним почерком:

«Час розплати настав!»

Кінчався двадцять восьмий місяць німецько-фашистської окупації Львова.

м. Львів

Мыгаль Тарас Степанович
РАЗБУЖЕННЫЙ ГОРОД

(На украинском языке)

(Роман)

Редактор *М. Тарновський*
Художник *В. Лучко*
Художній редактор *І. Плєсканко*
Технічний редактор *Ц. Буркатовська*
Коректори *Л. Толочко, Р. Фукс*

Підписано до складання 13. VIII. 1976 р.

Підписано до друку 20. IX. 1976 р.

Формат 84×108/32. Папер. арк. 2,5.

Друк. арк. фіз. 5. Друк. арк. прив. 8,4. Авт. арк. 8,63.

Вид. арк. 8,97. БГ 00171. Зам. 1355.

Тираж 65 000. Папір друкарський № 2.

Ціна 41 коп.

Видавництво «Каменяр»,

Львів, Підвальна, 3.

Книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Львів, Зелена, 20.